

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Львівський національний університет імені Івана Франка**

**Географічний факультет
Кафедра економічної і соціальної географії імені професора Олега Шаблія**

Завідувач кафедри

_____ доц. Гудзеляк І. І.

«_____» _____ 2023 р.

**ВИВЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО
УСТРОЮ УКРАЇНИ У ШКІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ**

Магістерська робота

Предметна спеціальність 014.07 Середня освіта (Географія)
Освітньо-професійна програма «Середня освіта (Географія)»

**Виконала: студ. ГРОМ-21с
Колодійчук Ю. Б.**

(підпис)

**Науковий керівник:
доц. Влах М. Р.**

(підпис)

АНОТАЦІЯ

Колодійчук Ю. Б. Вивчення адміністративно-територіального устрою України у шкільній географії. Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр» за освітньо-професійною програмою «Середня освіта (Географія)». Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів. 2023. 81 с.

З'ясовано суспільно-географічну сутність поняття «адміністративно-територіальний устрій» як чинник і наслідок історичного та соціально-економічного розвитку території; висвітлено історичні етапи формування адміністративно-територіального устрою України; розкрито систему методів його дослідження. Наголошено на важливості актуалізації питань адміністративного поділу території в курсі шкільної географії. Особливості адміністративно-територіального устрою України розкрито на конкретному прикладі Тернопільської області, зокрема проаналізовано природні, історичні та суспільні передумови адміністративно-територіального реформування. На прикладі новоутвореного Кременецького району з'ясовано переваги і недоліки нового адміністративного поділу з утворенням територіальних громад і адміністративних районів.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, адміністративно-територіальний поділ, адміністративно-територіальна реформа, адміністративний район, територіальна громада, Україна, Кременецький район, Тернопільська область, шкільна географія, методи, етапи формування, навчально-методичне забезпечення, підручник, урок.

ANNOTATION

Kolodiychuk Yu. B. Study of the administrative and territorial structure of Ukraine in school geography. Manuscript.

Qualification work for the educational degree "Master" in the educational and professional programme "Secondary Education (Geography)". Ivan Franko National University of Lviv. Lviv. 2023. 81 p.

The socio-geographic essence of the concept of "administrative-territorial system" as a factor and consequence of the historical and socio-economic development of the territory is clarified; the historical stages of the formation of the administrative-territorial system of Ukraine are highlighted; the system of methods of its research is disclosed. The importance of updating issues of administrative division of the territory in the course of school geography is emphasized. Peculiarities of the administrative-territorial system of Ukraine are revealed on the concrete example of the Ternopil region, in particular, the natural, historical and social prerequisites of the administrative-territorial reform are analyzed. Using the example of the newly formed Kremenets district, the advantages and disadvantages of the new administrative division with the formation of territorial communities and administrative districts are clarified.

Key words: administrative-territorial system, administrative-territorial division, administrative-territorial reform, administrative district, territorial community, Ukraine, Kremenets district, Ternopil region, school geography, methods, stages of formation, educational and methodological support, textbook, lesson.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ АТУ УКРАЇНИ	8
1.1. Суспільно-географічна сутність поняття «адміністративно-територіальний устрій»	8
1.2. Етапи формування АТУ України	11
1.3. Методичні підходи до вивчення АТУ України	26
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ І ТРАНСФОРМАЦІЇ АТУ УКРАЇНИ НА ПРИКЛАДІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ	29
2.1. Географічне положення	29
2.2. Історико-географічний чинник	29
2.3. Природно-географічні чинники	34
2.4. Суспільно-географічні чинники	35
РОЗДІЛ 3. ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ» В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ	36
3.1. Навчально-методичне забезпечення	36
3.2. Плани-конспекти уроків	42
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	71

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АТУ – адміністративно-територіальний устрій.

АТО – адміністративно-територіальна одиниця.

АТО – адміністративно-територіальний поділ.

АТР – адміністративно-територіальна реформа.

НУШ – Нова українська школа.

ОТГ – об’єднана територіальна громада.

ТГ – територіальна громада.

ТУ – територіальний устрій.

ВСТУП

Проблема адміністративно-територіального устрою України, що має тривалий розвиток ще з часів Київської держави, актуальна й дотепер. Просторова організація суспільства загалом, державної влади зокрема, сприяє ефективному використанню місцевих ресурсів, визначає напрями соціально-економічного розвитку регіонів. Як динамічне явище, зумовлене системною дією природно-, історико- та суспільно-географічних чинників, адміністративно-територіальний устрій потребує постійного удосконалення, як засвідчує адміністративна реформа, започаткована 2015 року з утворенням територіальних громад і завершена 2020 року ліквідацією і утворенням нових адміністративних районів. Проблема оптимізації адміністративно-територіального устрою України остаточно не розв'язана. Науковці наголошують на потребі подальшого реформування вищого адміністративного рівня – адміністративних областей.

Адміністративно-територіальний устрій є важливою темою шкільного курсу географії України і держав світу. Формуванню не лише знанневих, а й практичних, оцінних компетентностей сприяє вивчення адміністративних регіонів, позаяк це передбачає можливість самостійного опрацювання первинного матеріалу, виховання патріотизму молодого покоління.

Об'єкт магістерського дослідження – Тернопільська область як одна з восьми областей західного регіону України.

Предмет магістерського дослідження полягає в розкритті суспільно-географічної сутності поняття «адміністративно-територіальний устрій», з'ясуванні на прикладі Тернопільської області системи чинників формування і реформування адміністративно-територіального устрою обласного регіону; суспільно-географічному аналізі територіальних громад і новоутворених районів.

Метою магістерської роботи є розроблення рекомендацій щодо використання результатів дослідження адміністративно-територіального устрою України в шкільному курсі географії.

Магістерська робота складається з трьох розділів. У першому розділі «Науково-теоретичні і методичні засади суспільно-географічного дослідження АТУ України» з'ясовано сутність поняття «адміністративно-територіальний устрій», розкрито семантичну подібність і відмінність від понять «адміністративно-територіальний поділ», «державний лад»; показано, що АТУ України є результатом тривалого історичного розвитку та обґрунтовано потребу його реформування на різних просторових рівнях. Для суспільно-географічного аналізу формування АТУ України пропонується системний підхід з використанням філософського, загально- і конкретнонаукових методів дослідження.

У другому розділі магістерської роботи «Передумови формування і трансформації АТУ України на прикладі Тернопільської області» висвітлено особливості географічного положення, природних та соціально-економічних умов, що сприяли заселенню, господарському освоєнню (насамперед аграрному) досліджуваної території.

У третьому розділі магістерської роботи «Вивчення теми «Адміністративно-територіальний устрій України» в середній школі» на підставі аналізу шкільних підручників різних авторів для 8 і 11 класів висвітлено навчально-методичне забезпечення теми; розроблено плани-конспекти двох уроків: «АТУ України та напрями його вдосконалення» (8 клас), «Особливості реформування АТУ України та обласних регіонів» (11 клас).

Магістерська робота викладена на 81 сторінці рукописного тексту, ілюстрована 8 таблицями, 19 рисунками. Список використаних джерел налічує 99 позицій.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ АТУ УКРАЇНИ

1.1. Суспільно-географічна сутність поняття «адміністративно-територіальний устрій»

Суспільно-географічне дослідження адміністративно-територіального устрою (АТУ) держави потребує чіткого розуміння понять, таких як «адміністративно-територіальний поділ», «адміністративно-територіальний устрій», «адміністративно-територіальна одиниця», «адміністративно-територіальна реформа», «децентралізація», «об'єднана територіальна громада», «територіальна громада», «поселення».

АТУ є складовою частиною поняття «державний лад», який включає ще дві інші – форму правління і форму державного устрою.

АТУ України досліджували суспільні географи: М. Барановський, М. Дністрянський, А. Доценко, Ф. Заставний, О. Заставецька, Л. Заставецька, Я. Олійник, М. Пістун, О. Топчієв, О. Шаблій та ін. Зокрема, М. Дністрянський проаналізував параметри сучасного АТУ України. Науковець запропонував утворити ще Уманський, Криворізький та Маріупольський райони задля подолання їхньої периферійності [27; 28]. О. Шаблій обґрунтував схему дворівневого поділу через подібнення областей на 2–6 округи [97]. Історіографію АТУ України та напрями його вдосконалення досліджували також Я. Верменич, Р. Губань, Н. Зелінська, В. Куйбіда та ін. [4; 11; 12; 22; 33].

У довідковій літературі натрапляємо на таке означення *адміністративно-територіального поділу* (АТП): «це внутрішній поділ території держави на адміністративно-територіальні одиниці з метою раціональної організації державного та громадського управління регіонами, народним господарством, загалом політичним і культурним життям» [5, с. 11].

Для державного управління важливо, що це «просторова основа для організації та діяльності місцевих органів державної влади й органів місцевого самоврядування» [77].

Головні засади територіального устрою (ТУ) визначає Конституція України: єдність і цілісність державної території, поєднання процесів централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованість соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їхніх історичних, економічних, екологічних, географічних, демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій [39].

Навчальні географічні видання та освітні інтернет-геопортали подають таке визначення АТУ: «це поділ території держави на систему адміністративно-територіальних одиниць (АТО) різного рівня, відповідно до яких утворюються місцеві органи державної влади і управління. АТО є частиною території країни, що має місцеве управління» [39; 58]. За географічними ознаками АТО України поділяються на населені пункти і регіони» [77].

У монографії «Адміністративно-територіальний устрій України. Історія. Сучасність. Перспективи» АТУ визначено як систему територіальної локалізації (закріплення на території) управлінських функцій держави, виражених у регіональній політиці засобами державного, регіонального і місцевого управління, структурами самоврядування та закріплених у відповідних законодавчих актах із чітким розподілом управлінських функцій і повноважень [4; 77].

АТУ є каркасом геопросторової організації суспільства загалом, що створювалося впродовж тривалого часу. Він є результатом демографічного, соціально-економічного розвитку території, тому АТУ є динамічним явищем. У період внутрішньополітичної стабільності, послаблення зовнішніх загроз відбувається укрупнення адміністративно-територіальних одиниць (АТО) з більшими повноваженнями органів влади. Натомість внутрішня нестабільність потребує посилення державного впливу та контролю, що своєю чергою призводить до подібнення АТО [4; 77].

Загалом АТУ держави характеризується такими ознаками: цілісністю; структурністю; тісними взаємозв'язками з соціально-економічним довкіллям; єрархічністю.

Система АТУ унітарних держав охоплює усю територію. Відповідно до неї утворюється система органів державного управління і місцевого самоврядування. В унітарних державах АТУ визначається центральними органами влади. Він формується й змінюється виключно офіційно, на правовій основі.

АТУ визначається відносинами зі здійснення публічної влади (державної або місцевого самоврядування). За типом взаємовідносин центру і територій виділяють унітарні і федеративні держави.

АТУ визначає економічну структуру держави, зв'язки між суб'єктами господарської діяльності, систему розселення, соціальну інфраструктуру, а також системи багатьох громадських організацій. Зміни АТУ зумовлюють зміни в усіх інших системах держави.

АТУ став вагомим чинником організації соціально-економічного простору держави. Критичного перегляду потребує декларований за командно-адміністративної системи принцип відповідності систем АТУ та економічного районування України. В умовах динамічного економічного розвитку, що залежить від світової економічної кон'юнктури, змінилася й сутність принципу економічної доцільності АТУ. Він полягає не тільки в тому, щоб провести межі АТО відповідно до сформованих ареалів і центрів господарської діяльності, а й у тому, щоб створити в їхніх межах максимально сприятливе соціально-економічне довкілля, об'єднавши окремі території в одну адміністративну.

АТУ України представлений такими одиницями: територіальна громада, адміністративний район, адміністративна область, автономна республіка. Основою АТУ України є *територіальні громади* (ТГ), утворені відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [63].

На першому етапі реформування ТГ утворювалися добровільного об'єднання суміжних територіальних громад сіл, селищ, міст. ТГ, адміністративним центром яких визначалося місто, є міськими, центром яких визначалося селище міського типу, – селищними, центром яких визначалося село, – сільськими.

Система ТУ держави характеризується певною стійкістю, яка досягається наявністю взаємозв'язків його окремих частин. Збереження стійкості системи

АТУ в умовах впливу зовнішніх і внутрішніх чинників визначає стійкість державної влади загалом.

1.2. Етапи формування АТУ України

Без вивчення й врахування історичного досвіду, аналізу процесів зародження, становлення та розвитку неможливо розробити нові концептуальні підходи до стратегії і тактики оптимізації АТУ України.

Початком *адміністративної організації українських земель* є поділ *Київської держави на землі-князівства*, залежні від центральної влади. Ознаки феодального дроблення Київської держави виникають уже в першій половині XI ст. Формалізація АТП України-Руси покладена заповітом Ярослава Мудрого, за яким руські землі розподілялися поміж його синами [4; 77].

Після смерті Ярослава Мудрого (1054) тенденція до відокремлення земель від великокнязівської влади посилюється. У межах *земель-князівств* з'являються *удільні князівства* або *волості* («волость» – синонім староукраїнського «власть», тобто «влада»).

Найнижчою одиницею адміністративного поділу Київської держави була *верв*, що відповідала пізнішій *громаді*. Сукупність кількох вервей-громад утворювали *волость*, що складалася з поселень (*весей*). Найбільше сільське поселення (*погост*) було центром верві.

Поселення у Київській державі поділялися на *міські* та *сільські*. Містами називали постійні укріплені поселення разом із тимчасовими. Найбільшим центром землі-князівства була *столиця*, яку оточували *пригороди*. Поблизу кордонів засновувалися *сторожові фортеці*, які виконували також адміністративно-господарську функцію.

Переважна більшість населення Київської держави проживала у поселеннях *сільського типу*. За писемними джерелами того часу, вони називаються *весеми*, *селами*, *погостами* й *слободами*, інколи – *сільцями*, *селищами*, *починками* [4; 77].

Спадкоємець Київської держави стало об'єднане *Галицько-Волинське князівство*. У різні часи воно об'єднувало в державу Волинь, Галичину, Київську, Турівську землі, Люблінщину, частину Закарпаття (Мукачівська волость). Галицько-Волинська держава поділялася *на землі*, а ті, своєю чергою, *на волості (малі князівства)*.

У першій половині XIV ст. місцевому самоврядуванню в межах Галицько-Волинської держави сприяло запровадження магдебурзького права.

З другої половини XIV ст. відбуваються зміни адміністративного устрою українських земель внаслідок *загарбання сусідніми державами*. З приєднанням значної частини українських земель (Київщина, Східне Поділля, Волинь, Чернігово-Сіверщина), великою феодальною державою стала *Литва*.

Литовська держава не змінила адміністративної організації українських земель. Тут понад 100 років зберігався адміністративний поділ на землі-князівства та удільні князівства. З приходом до влади Вітовта князівства були зліквідовані, а замість них запроваджувалися державні намісництва з підпорядкуванням їх великокнязівській владі [4; 77].

Від середини XIV ст. *землі Галичини й Західного Поділля* були включені до системи польського адміністративного поділу з утворенням воєводств: Руського з центром у Львові (1434), Подільського (з центром у м. Кам'янець) (1434), Белзького (1462). За Люблінської унії 1569 року, під владу Польської корони потрапили більшість українських етнічних земель (за винятком Закарпаття, Буковини, Чернігово-Сіверщини та Берестейщини).

У часи Речі Посполитої українські етнічні землі поділялися на: Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Підляське, Брацлавське, Київське й Берестейське (останнє – як частина Великого князівства Литовського), а від 1630-х років і Чернігівське (на від'єднаних від Московської держави землях Сіверщини) воєводства. Нижчими адміністративними рівнями воєводств були *повіти і землі*. На землях, що перебували у державній власності («королівщині»), існували *староства* – водночас адміністративні та господарські одиниці [4; 77].

На угорський зразок були організовані *землі Закарпаття*. Територія Закарпатської Русі була поділена між сімома угорськими адміністративними одиницями – *жупами* [4, с. 19].

До Молдовського князівства зі середини XIV ст. відійшли *землі Буковини*. Шипинська земля (так до XV ст. називали Буковину) поділялася на Цецинську (пізніше – Чернівецька), Хотинську, Хмелівську (до 1457 р.) і Сучавську держави.

Упродовж історичного часу відбувалися зміни в сільському устрої. Більшість сіл були організовані за руським (староукраїнським) правом, тобто село творило одну громаду, яка розв'язувала судові, господарські й адміністративні справи. Декілька громад утворювали волость, яку також очолювала виборна особа.

З приходом іноземних колоністів у XIV–XV ст. засновувалися села за іншим правом. На німецькому праві селяни мали широку особисту незалежність. Скотарські поселення були організовані на волоському праві. Сільський князь адміністративні повноваження виконував за погодженням із громадою [4; 77].

У часи *козацької держави Богдана Хмельницького* польський АТУ було скасовано, натомість запроваджено *новий військово-адміністративний*. Вищою одиницею устрою Гетьманської України стали *полки*, які поділялися на *сотні*. Реєстр 1649 р. зафіксував 16 козацьких полків: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Білоцерківський, Канівський, Переяславський, Київський, Брацлавський, Кальницький (з 1663 р. – Вінницький), Кропивнянський, Миргородський, Ніжинський, Полтавський, Чернігівський, Прилуцький та Уманський. Під час походів козацьких військ у Білорусь, на Поділля, Полісся й Волинь існували Чавуський (Білоруський), Подільський, Пінсько-Турівський та Волинський (Зв'ягельський) полки.

Після укладання Андрусівського (1667) і «Вічного» (1686) миру територія Гетьманської України було поділена між Росією та Польщею. На *Правобережжі*, що знову перейшло до Речі Посполитої, повернули старий польський

воєводсько-повітовий устрій. Остаточна ліквідація полкового устрою Правобережжя завершилася 1714 року.

На *Лівобережжі*, що опинилося в Московській державі, ще певний час зберігалася *автономія* та *полково-сотенний устрій*. Після Полтавської битви починається знищення козацької автономії України. 1708 року Петро I запровадив поділ Російської імперії *на губернії*. В Україні стали утворюватися органи державного управління, які існували паралельно з українськими до остаточної ліквідації козацького устрою 1782 року. Загалом військово-адміністративний устрій Гетьманської України проіснував 134 роки [4 ; 77].

На *Слобідській Україні*, яка з XVII ст. фактично увійшла до Московської держави, АТУ було організовано подібно до Гетьманщини. Тут було утворено Харківський, Охтирський, Сумський, Острогозький та Балаклійський полки. *Слобідські полки* поділялися на *сотні*.

Російські власті 1765 року ліквідували *слобідські полки* та перетворили їх на *провінції* новоутвореної Слобідсько-Української губернії [4, с.18; Куйбіда, 2009; Є. В. Романюк].

Устрій Запоріжжя, яке у 1649–1659 рр. входило безпосередньо до козацької держави, мало два поділи – *військовий* і *територіальний*. У військовому відношенні Запоріжжя поділялося на *38 куренів*, у територіальному – на *5* (пізніше – *8*) *паланок*. Курені існували на території самої Січі аж до моменту її знищення російськими військами.

АТУ України змінила ліквідація Гетьманщини. Упродовж *другої половини XVIII ст.* відбувався процес входження українських земель до російської імперської системи врядування. Так було утворено Новоросійську, Слобідсько-Українську губернію, невдовзі частини яких були передані до новоутвореної Азовської губернії. Губернії поділялися на повіти.

У 1780–1796 рр. замість губерній було запроваджено поділ на *намісництва*, що склалися з *повітів*. У середині 1790-х років територія українських земель, що перебували під юрисдикцією Російської імперії, поділялася на такі *намісництва*: Катеринославське, Київське, Новгород-Сіверське, Черні-

гівське, Харківське, Брацлавське, Подільське, Волинське, Вознесенське і Таврійську.

У 1796 році було видано Указ про відновлення губерній як найвищої категорії адміністративних одиниць. За цим указом було утворено дев'ять губерній, які проіснували до початку ХІХ ст.: Київська, Полтавська, Чернігівська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Подільська і Волинська [4; 77].

У першій половині ХІХ ст. через необхідність військової присутності в Україні внаслідок національно-визвольного та соціального рухів були утворені *генерал-губернаторства*: Київське (Київська, Волинська і Подільська губернії), Малоросійське (Полтавська і Чернігівська), Харківське (Харківська і Воронізька), Новоросійське (Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії та Бессарабська область).

АТУ України змінила *реформа 1861 року*, за якою *повіти* було поділено на *волості*. На українських землях продовжували зберігатися *громади*.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. корінні українські землі поділялися на *дев'ять губерній*: Волинська, Київська, Подільська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська. Частково деякі фрагменти суцільної української етнічної території входили до Люблінської, Сідлецької (з яких за етнічним принципом 1913 року було виділено Холмську губернію), Гродненської, Мінської, Курської, Воронізької, Бессарабської губерній та областей Донського війська й Кубанської.

Галичина, Буковина й Закарпаття у другій половині ХІХ ст. відійшли до Австро-Угорської монархії. Закарпаття, як частина Угорського королівства, інтегрувалося з Австрією, а Галичина й Буковина увійшли до коронного краю – Королівства Галичини й Володимирії. У *Закарпатті* зберігався угорський поділ на *жупи* (комітати, меде), які своєю чергою поділялися на *округи*.

Галичину було поділено на *округи* і *дистрикти*, кількість яких періодично змінювалася (до 1782 р. – 6 округ та 59 дистриктів, у 1867 р. – відповідно 17 та 176). У 1786–1849 рр. окрему округу в складі Галичини утворювала Буковина,

яка з 1849 р. отримала адміністративну автономію (від 1861 р. – коронний край).

Події 1917 року внесли свої корективи у розвиток АТУ українських територій. Аналіз і *класифікацію історіографічної літератури* щодо становлення та розвитку АТУ України в ХХ ст. на початку ХХІ ст. виконав Р. Губань [22]. Науковець виокремив такі періоди досліджень:

▣ *1920-ті роки* (критичне ставлення до правового регулювання та практики реалізації реформи АТУ, що пояснювалося відносною терпимістю до плюралізму в оцінці реалізації політико-правових експериментів);

▣ *від початку 1930-х до середини 1950-х років* (відсутність праць з питань АТУ, позаяк тоді відбувалося зміцнення тоталітарної системи, яка заперечувала можливість провадження фахової наукової дискусії);

▣ *від середини 1950-х років до середини 1980-х років* (комплементарне ставлення науковців до правової політики держави у сфері АТУ);

▣ *від середини 1980-х до початку 1990-х* (відродження критичного осмислення науковцями нормативно-правового регулювання АТУ внаслідок проголошення політики гласності, яка передбачала можливість помірної критики на адресу панівної КПРС та органів державної влади);

▣ *від проголошення незалежності до ухвалення Конституції України 1996 р.* (незначна кількість праць з означеної проблематики, що пояснюється як недостатньою увагою до питань державного будівництва загалом, так і недостатнім усвідомленням рівня проблем АТУ);

▣ *від ухвалення Конституції України у 1996 р. до 2005 р.* (курс на здійснення реформи АТУ України, що спричинив збільшення праць з питань АТУ та позначився потребою відповідно до п. 13 ст. 92 Конституції України, прийняти закон про ТУ України);

▣ *від 2005 р. до ухвалення Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» 2015 р.*, який став точкою відліку початку АТР [22; 63].

Подальше дослідження еволюції АТУ України потребує виділення нового періоду з 2015 р. до прийняття Постанови Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів» 2020 р., який характеризується власне реалізацією АТР [2; 72].

Порівняльний аналіз адміністративно-територіального реформування в УСРР та незалежній Україні дає змогу висновувати про його динамічніший характер у советський період, порівняно зі сьогоденням. Констатуємо, що однією з причин, яка гальмувала ефективне проведення реформи, була відсутність спеціально утвореного інституційного механізму, який би не лише деталізував визначену Верховною Радою України правову політику у сфері АТУ, а й імплементував би її в регіонах. В УСРР ці функції з 1920 р. були покладені на Адміністративно-територіальну комісію при Народному Комісаріаті Внутрішніх Справ УСРР, а з 1922 р. – на Центральну Адміністративно-Територіальну Комісію при ВУЦВК.

Конституційно-правові акти советської України засвідчують відсутність правового регулювання АТУ в Конституціях 1919 і 1929 рр. Так, лише в *нормах Основного Закону 1937 року* відображено *обласний рівень*. Попри наявність у Конституції (Основному Законі) України 1978 р. глави «Адміністративно-територіальний устрій», система АТУ республіки не була чітко окреслена. Лише в *Конституції незалежної України 1996 року* закріплено *систему АТУ України на засадах єдності та цілісності державної території*, проте деталізація на рівні закону не відбулася. Це зумовило значні диспропорції АТО як за площею, так і за людністю населення [4; 77].

Правова політика УСРР у сфері АТУ засвідчує переважання інтересів держави над інтересами людини. 1925 року відбувається перехід від чотириланкової системи до триланкової, 1930 року – від три- до дволанкової (1930), однак 1932 року у республіці знову була запроваджена триланкова система АТУ, що функціонує й донині.

Наукові дискусії щодо АТУ незалежних українських земель велися від проголошення Української Народної Республіки 20 листопада 1917 року.

Керівництво УНР значну увагу надавало державному будівництву. Концепцію нового АТУ розробив *М. Грушевський*. Вона передбачала *ліквідацію старого губерньсько-повітового поділу та запровадження земель*.

За *М. Грушевським*, землі мали бути меншими від колишніх губерній, проте більшими за повіти. 6 березня 1918 р. «*Закон про поділ України на землі*» було ухвалено Малою Радою – законодавчим органом, що діяв між сесіями Центральної Ради. За цим законом, територію УНР було *поділено на 32 землі*, визначено їхні межі, адміністративні центри, назви. Ним передбачалося також збільшення кількості земель через можливе приєднання частини українських етнічних земель, а також доручалося Раді Народних Міністрів виконати детальне розмежування нових земель. Передбачалося, що людність однієї землі мала становити в середньому 1 млн. мешканців, а територія дорівнювати 3–4-х колишнім повітам. З приходом до влади *гетьмана П. Скоропадського* 29 квітня 1918 р. було *повернено колишній устрій* [4; 77].

У часи Директорії АТУ України визначав закон «*Про організацію адміністративної влади УНР*», за яким *територія республіки поділялася на Західну і Східну області*. Східна область складалася з Київської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Херсонської, Житомирської, Кам'янецької і Холмської губерній. Столицею УНР вважався Київ (у різні часи виконували Вінниця і Кам'янець-Подільський) [4; 77].

Влада на місцях мала належати органам місцевого самоврядування - Трудовим радам. Однак нормальне функціонування цих органів за умов воєнного стану не могло бути забезпечене, і фактично адміністративні функції здійснювали військові отамани і комісари Директорії на тих територіях, які перебували під контролем військ УНР.

Зі *встановлення більшовицької влади* в Україні почалася докорінна зміна АТУ, що почалися зі *створення сільських рад*. Сільради створювалися через політичну мотивацію навіть у найменших селах. На початок 1920 р. їхня кількість в УСРР становила майже 15 000.

Найпомітнішими змінами того часу було утворення Донецької губернії з центром у Бахмуті, Кременчуцької та Олександрівської (Запорізької) губернії, які проіснували до 1922 р. та Кримської АСРР.

Наприкінці 1922 року ВУЦВК прийняв постанову щодо принципів нового АТП Української СРР. 12 квітня 1923 року було скасовано повіти й волості, запроваджено новий устрій за схемою: *губернія – округа – район – сільрада* [4; 77].

У період з 1923 по 1925 р. створювалися адміністративні одиниці для національних меншин, що компактно заселяли окремі території. У складі Української СРР було також утворено Молдавську АСРР.

Спеціальною постановою ВУЦВК від 28.10.1925 р. було скасовано таку категорію міських поселень як *містечко* та замінено її на *селище міського типу*, що не враховувало історичних особливостей розвитку міського розселення України та було зорієнтоване на освоєння східних регіонів росії.

Ухвалою ВУЦВК від 19.02.1925 р. було ліквідовано губернії та перейдено на систему врядування *центр – округа – район – сільрада*. Найвищою адміністративною одиницею стала округа. Станом на 1.08.1925 р. територія Української СРР складалася з автономної республіки та 41-ї округи, що поділялися на 680 районів, 10 314 сільрад, 70 міських та 155 селищних рад. 1925 року від УСРР до РСФРР було передано більшу частину Таганрозької і Шахтинської округ, натомість Україні передано декілька прикордонних з Росією волостей та частину Путивльського повіту.

Індустріалізація та колективізацію сільського господарства СРСР у 20-х рр. ХХ ст. вимагало перебудови управлінського апарату на місцях. Актуальним стало збільшення районів для виконання директив партії і советської влади.

Округова система устрою проіснувала до вересня 1930 р., коли відбувся перехід на систему *центр – район – сільрада, міська рада, селищна рада*. З 15.09.1930 р. в УСРР запроваджувався такий поділ: 1 автономна республіка, 18 міст, що їх було виділено в окремі адміністративні одиниці, які безпосередньо

підпорядковувалися центрові, та 484 райони. Упродовж 1931 року 119 районів, як економічно маломіцні, було ліквідовано [4; 77].

Недівість районів як найвищої ланки адміністративного поділу зумовила утворення 1932 року на території УСРР, окрім існуючої автономної Молдавської СРР, *п'яти областей* – Харківської, Київської, Вінницької, Дніпропетровської та Одеської. *Найвищою ланкою адміністративного поділу ставала область*. 1932 року було утворено Донецьку та Чернігівську області, 1937–1939 років – Полтавську, Житомирську, Кам'янець-Подільську, Миколаївську, Ворошиловградську (з перейменуванням Донецької області на Сталінську), Сумську, Кіровоградську та Запорізьку [4; 77].

Після приєднання до УРСР Західної України, Північної Буковини та частини Бессарабії було утворено також Волинську, Ровенську, Львівську, Тернопільську, Станіславську, Дрогобицьку, Чернівецьку та Акерманську (пізніше – Ізмаїльську) області.

Західноукраїнські землі, що входили у міжвоєнний період до Польщі, поділялися на воєводства (Львівське, Станіславівське, Тернопільське, Волинське, частково Поліське, Люблінське й Білостоцьке), повіти й збірні волості (гміни). Землі, що були під Румунією (Буковина й частина Бессарабії) – на повіти й громади (волості), Закарпаття в кордонах Чехословаччини обіймало так звану Підкарпатську Русь і поділялося на округи та громади (общини). 15.03.1939 р. було проголошено незалежність Карпатської України, що проіснувала нетривалий період до захоплення її хортистською Угорщиною. Карпатська Україна поділялася на 11 округ, округи своєю чергою – на громади [4; 77].

У перші повоєнні роки обласний поділ УРСР зазнав певних змін. Було створено Херсонську область, а на повернутих Україні землях Закарпаття – Закарпатську область.

На 1.09.1946 р. кількість адміністративних одиниць в Українській РСР була такою: 25 областей, 81 місто республіканського й обласного підпорядкування, 750 районів, 13 округ (у Закарпатті), 16 435 сільрад, 451 селищна й 177 міських рад.

У 1954 р. Українській РСР було передано Кримську область. Цього ж року було ліквідовано Ізмаїльську область та утворено Черкаську.

Паралельно зі змінами в мережі областей у 1954–1960 рр. відбулося укрупнення сілрад, що пояснюється укрупненням колгоспів. Загальна кількість сілрад у цей період скоротилася вдвічі. Почалося також скорочення кількості районів, а 1959 року ліквідовано Дрогобицьку область.

Станом на 01.04.1960 р. в УРСР було: 25 областей, 2 міста республіканського підпорядкування, 611 районів, 84 міста обласного підпорядкування, 8 741 сільська, 781 селищна та 250 міських рад.

Пошук ефективних способів управління економікою держави зумовив реорганізацію радянських органів за виробничим принципом. У листопаді 1962 р. ухвалено рішення Пленуму ЦК КПРС «Про розвиток економіки СРСР і перебудову партійного керівництва народним господарством». Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1962 р. «Про укрупнення сільських районів Української РСР» передбачалося укрупнення районів до меж виробничих колгоспно-радгоспних управлінь (запроваджених 1961 року). Загальна кількість районів скоротилася ще на 460 одиниць [4; 77].

Станом на 1 квітня 1963 р. в Українській РСР стало 25 областей, 2 міста республіканського підпорядкування, 251 сільський район, 2 промислових райони, 157 міст обласного підпорядкування, 8 578 сільських, 822 селищних та 196 міських рад.

Зміни АТУ України відбулися з відставкою М. Хрущова в листопаді 1964 р. Зокрема, було ліквідовано поділ територій на промислові та сільські зони, промислові райони, переглянуто адміністративне підпорядкування багатьох міських поселень. Великі зміни відбувалися в районному поділі. Як наслідок, мережа АТО станом на 1.07.1967 р. налічувала 25 областей, 2 міста республіканського підпорядкування, 475 районів, 111 міст обласного підпорядкування, 8 555 сільських, 762 селищних, 273 міських ради [4; 77].

На момент відновлення незалежності Україна мала уже сформований АТУ. До її складу входили Кримська АРСР, 24 області, 2 міста республікан-

ського підпорядкування (Київ та Севастополь), 605 районів (з них 485 сільських), 435 міст (з яких 151-не – міста обласного підпорядкування), понад 9,5 тис. сільських і понад 800 селищних рад, близько 29 тис. сільських і близько 1360 міських населених пунктів. Усього в державі було 30,2 тис. населених пунктів [4].

Суспільно-географічний аналіз чинних до 2015 року АТО України виявив їхню невідповідність як за об'єктивними параметрами (площа, людність), так і ефективністю функціонування. На часі стало адміністративно-територіальне реформування. Реформування АТУ є складовою адміністративно-територіальної реформи (АТР) [13]. Вона покликана оптимізувати систему управління територіями, упорядкувати взаємовідносини органів влади різних ієрархічних рівнів, сприяти підвищенню рівня життя кожного громадянина в кожному міському чи сільському населеному пункті [13].

Науковці підкреслюють, що реформа АТУ є комплексом політико-правових заходів, які передбачають проведення структурних, функціональних та державно-службових трансформацій. За стратегічним спрямуванням реформа АТУ передбачає ефективніше, менш затратне, державне управління територіями. Нові АТО повинні сприяти концентрації ресурсів на території, належному отриманню населенням публічних послуг.

Однак, реформи АТУ не повинні зводитися до чисто територіальних змін. Вони повинні стосуватися усіх заходів для реформування системи влади.

17 липня 2020 року Верховна Рада України прийняла постанову про скорочення кількості адміністративних районів. Замість 490 районів було утворено 136 [Постанова]. У середньому у складі кожної області стало по 4–5 районів. Території районів складаються з сільських, селищних та міських територіальних громад (ТГ) (табл. 1.1) [21]. Київ та Севастополь, а також більшість обласних центрів та деякі великі міста також поділяються на райони у містах. У складі ТГ можуть утворюватися старостинські округи, які об'єднують один або кілька поселень (здебільшого сіл або селищ), які не є адміністративними центрами громад. Зараз в окупованій АР Крим 14 районів,

вони будуть ліквідовані після деокупації, а замість них буде утворено 10 нових адміністративних районів.

Таблиця 1.1

Адміністративно-територіальний устрій України, 2020 р. [21]

Адміністративно-територіальні одиниці	Кількість	Ради	Кількість
Автономна Республіка Крим	1	районні	133
Області	24	районні в містах	22
Міста зі спеціальним статусом	2	територіальних громад	
Міста	459	міські	386
Селища міського типу	882	селищні	467
Селища	1167	сільські	870
Села	27 205		

Загально визнаними є три територіальні рівні ТУ України: первинний, середній і вищий (рис. 1.1.).

Рис. 1.1. Адміністративно-територіальний устрій України [38]

Первинний рівень включав за старою системою міста без поділу на райони, райони в містах, селища і села. За АТР 2015 року первинний рівень формують ТГ, що за адміністративним статусом бувають міськими, селищними, сільськими. Середній рівень адміністративно-територіального устрою України утворюють адміністративні райони та міста з районним поділом. Вищий рівень адміністративно-територіального устрою формують Автономна

Республіка Крим, 24 адміністративні області та міста Київ та Севастополь зі спеціальним статусом центрального підпорядкування [25].

Отже, внаслідок АТР найбільших змін зазнав первинний рівень АТУ держави. АТУ України, що сформувався під дією різних історичних, політичних, соціально-економічних умов, не є сталим. Адаптуючись до нових умов і потреб держави, він і надалі буде змінюватися.

Функціонування АТО східних і південних регіонів змінилися внаслідок російсько-української війни, з яким можна ознайомитися в офіційних документах та нормативно-правових актах вищих органів державної влади України. Для цього варто відвідати офіційні веб-портали/представництва Президента України, Верховної Ради України, Кабінету міністрів України, Ради національної безпеки та оборони України.

Позаяк, починаючи з кінця лютого 2014 року, рф здійснює збройну агресію проти України, незаконну воєнну окупацію та анексію Автономної Республіки Крим, частини території України в Донецькій, Луганській, Запорізькій та Херсонській областях, то під час вивчення програмових тем з АТУ необхідно подавати достовірну інформацію про реальний стан ситуації.

Уперше з поняттям АТУ учні ознайомлюються, вивчаючи тему «Україна на карті світу». Воно розкривається в контексті поняття «геополітичне положення». Розкриваючи на прикладі України сутність поняття «геополітичне положення», доцільно вказати на різке посилення негативних аспектів, зумовлених появою тимчасово окупованих рф територій на сході та на півдні держави [44; 45; 84].

Необхідно вказати на те, що анексію Кримського півострова Російською Федерацією було засуджено резолюцією Генеральної асамблеї ООН «Про підтримку територіальної цілісності України» № 68/262 від 27.03.2014 р. Проти цього рішення проголосували лише: Росія, Білорусь, Болівія, Венесуела, Вірменія, Зімбабве, КНДР, Куба, Нікарагуа, Сирія й Судан. Країни-члени ЄС одностайно підтримали цю резолюцію. Анексія Кримського півострова унеможливила розмежування територіальних вод і виключних економічних зон

в акваторії Азовського і Чорного морів між РФ й Україною, що значно ускладнило провадження господарської діяльності у цих морях (промислового вилову риби, видобування з морських платформ нафти та природного газу, проведення геолого-пошукових робіт тощо) [44; 45].

Висвітлюючи наслідки анексії Кримського півострова РФ, варто наголосити, що окремими зарубіжними політичними діячами та журналістами помилково поширюється теза про те, що до складу материкової України не входить Крим. З огляду на фізико-географічне положення, Кримський півострів є невід'ємною частиною власне материкової України, адже півострів є продовженням материка, а до острівної частини державної території України належать на окупованій частині її території, острів Тузла, окремі скелі та острівці вздовж морського узбережжя Кримського півострова. На неокупованій частині території — острови у Дніпро-Бузькій затоці та частково – Сиваші та Азовському морі, острови Джарилгач і Тендрівська коса, Зміїний [43–45; 84].

Під час розгляду АТУ України слід наголошувати на ті зміни, які відбулися, починаючи з 2014 р. на півдні та сході держави. Відповідно до положень Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» № 1207-VII від 15 квітня 2014 р., сучасний політико-адміністративний статус Автономної Республіки Крим та міста Севастополь — «тимчасово окупована частина території України».

Відбулися зміни в розміщенні військово-цивільних обласних державних адміністрацій у Донецькій (від 13.10.2014 р. до м. Краматорськ) і Луганській областях (від 19.09.2014 р. м. Сєверодонецьк), зумовлених тимчасовою окупацією частини їх території, яка містить їхні обласні центри — міста Донецьк і Луганськ.

Окремі райони Донецької та Луганської областей, які непідконтрольні українській владі, контролюються так званими «ДНР» і «ЛНР», які 16.05.2014 року Генеральною прокуратурою України визнано терористичним організаціями [44; 45; 84].

Відповідно до Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» від 16.09.2014 р. №1680-VII та Постанови Верховної Ради України «Про визначення окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, у яких запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування» № 252-VIII від 17.03.2015 р. подано перелік відповідних населених пунктів та одиниць адміністративно-територіального устрою України у Донецькій і Луганській областях, у яких запроваджується відповідний особливий статус місцевого самоврядування.

Керуючись цими нормативно-правовими документами, вчитель має показати на карті України відповідні межі тимчасово окупованих територій і міста, у яких розміщені військово-цивільні обласні державні адміністрації, та роз'яснити специфіку їх адміністративного управління та режиму місцевого самоврядування.

Під час демонстрування на карті крайніх точок державної території України слід наголосити на тому, що крайня південна точка — мис Сарич — розташована на тимчасово окупованій території. На неокупованій частині території України крайньою південною точкою є острів Зміїний ($45^{\circ}18'00''$ пн.ш. $30^{\circ}12'15''$ сх.д.), де розміщено селище Біле, а на материковій частині — місце впадіння р. Дунай у Чорне море. Визначення постійних координат останньої крайньої точки лише за наявними картографічними матеріалами не є можливим, через постійні намивні та ерозійні процеси у дельті цієї ріки.

1.3. Методичні підходи до вивчення АТУ України

Суспільно-географічне дослідження АТУ України, процесів його реформування передбачає використання різноманітних методів. Система наукових методів суспільно-географічного дослідження включає філософський, загальнонаукові та науково-конкретні. *Філософський метод* полягає у застосуванні в конкретному науковому дослідженні категорій, принципів і

законів певної філософської системи. З філософських принципів відзначимо такі: руху, розвитку; сходження від абстрактного до конкретного; історизму; взаємозв'язку; причиновості.

Загальнонаукові методи використовуються в різних наукових напрямках залежно від об'єкта дослідження. До традиційних загальнонаукових методів належать спостереження; аналіз, синтез; індукція, дедукція; порівняння, аналогія; абстрагування, узагальнення. Зі сучасних загальнонаукових методів відзначимо моделювання, формалізації, ідеалізації, аксіоматико-дедуктивний.

Конкретнонаукові методи стосуються того чи того напрямку наукових досліджень. За О. Шаблієм, вони можуть бути *міждисциплінарними* (польових досліджень, дистанційний, аналіз аналогових ареалів, картографічний, балансовий) та спеціальними (галузевий, міжгалузевий, енерговиробничих циклів, територіальних виробничих комплексів, територіальних соціально-економічних комплексів, районування) [97, с. 400].

Методика суспільно-географічного аналізу АТУ передбачає наявність окремих етапів. На *підготовчому етапі* обирають прийоми та інструменти дослідження, визначають мету, стратегію, структуру дослідження.

Польовий етап стосується пошуку інформації, аналізу різних літературних, статистичних та картографічних джерел і показників. Глибина виконання дослідницьких завдань залежить від повноти зібраної інформації.

Аналітичний етап дослідження передбачає з'ясування зв'язків між чинниками і суспільно-географічною ситуацією, виявлення тенденцій, закономірностей, негативних та позитивних аспектів розвитку території дослідження, а також проблем і перспектив функціонування нових АТО. У суспільно-географічному дослідженні АТУ найважливішими є такі чинники: географічне положення території, природно-ресурсний потенціал, людський капітал, соціально-економічний потенціал.

Визначена поетапність суспільно-географічного дослідження АТУ зумовлює порядок застосування конкретних методів. Так, на початковому етапі найбільше використовують *літературний метод*, який полягає в опрацюванні

та аналізі літературних джерел з теми дослідження. Базовим методом, який застосовується для виявлення об'єктивних передумов формування АТО, є *історико-географічний аналіз*. Третій етап характеризується опрацюванням зібраного матеріалу, побудовою таблиць, графіків, картографічною візуалізацією інформації. На цьому етапі важливим стає *картографічний метод*, за допомогою якого можна відобразити ті чи ті особливості досліджуваної території та її трансформацію. Картографічний метод дає можливість виявити просторові зміни адміністративного розмежування держави, з'ясувати головні тенденції адміністративно-територіального реформування. Суспільно-географічне дослідження АТУ повинне відбуватися на методологічних засадах системного підходу.

У сучасних суспільно-географічних дослідженнях актуальними є комп'ютерні технології, за допомогою яких опрацьовується велика кількість статистичної інформації та створюються картографічні моделі об'єктів дослідження.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ І ТРАНСФОРМАЦІЇ АТУ УКРАЇНИ НА ПРИКЛАДІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1. Географічне положення

Тернопільська була утворена 4 грудня 1939 року на землях, які на початку Другої світової війни відійшли від Польщі. Площа Тернопільської області – 13823 км² (2,28 % території України). За цим показником вона поступається лише Закарпатській та Чернівецькій областям.

Тернопільська область розташована на південному заході України. Вона межує з Львівською, Івано-Франківською, Закарпатською та Хмельницькою областями.

На формування сучасного АТУ Тернопільської області впливає її історико-географічне положення як частини Галичини, Волині та Поділля.

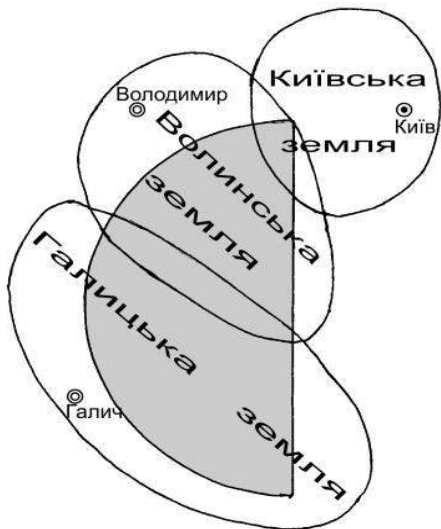
Тернопільська область розміщена на важливих залізничних й автомобільних шляхах міжнародного значення. Тут проходять такі міжнародні транспортні коридори: два залізничні – пан'європейський («Критський») № 3 (Берлін / Дрезден – Тернопіль – Київ) і № 5 Організації співдружності залізниць (Баяншенє / Шопрон – Тернопіль – Ляньюньган) та один автомобільний «Балтійське море – Чорне море» (Гданськ – Тернопіль – Одеса) [17; 49].

2.2. Історико-географічний чинник

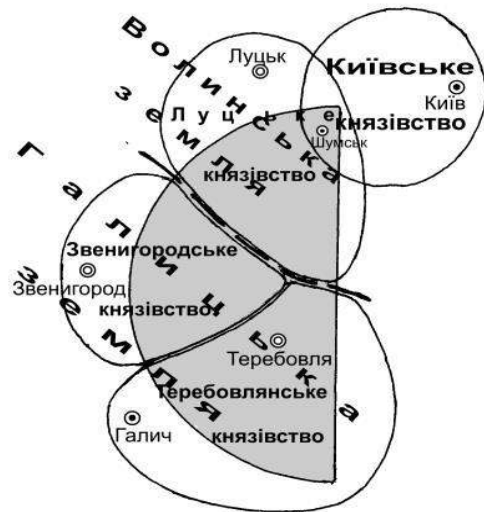
Сучасна Тернопільська область є територією давнього заселення. Археологічні знахідки існування людини сягають тут (Великий Глибочок, Буглів) ще доби раннього палеоліту (понад 100 000 років тому). У IV–II тис. до Р. Х. тут існувала землеробська трипільська культура, про що свідчать знахідки у печері «Вертеба». На сьогодні в області віднайдено понад 300 трипільських поселень, 122 з яких внесено до державного реєстру [17].

У часи Київської держави на території сучасної Тернопільщини існували Тербовлянське та Шумське удільні князівства. З того часу відомі такі

поселення: Микулинці (1096), Теремовля (1097), Шумськ, Вишгородок, Збараж, Кременець, Почаїв [17].

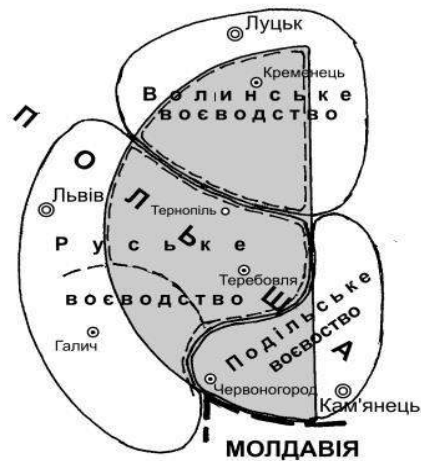
1. Кінець X - XI ст.

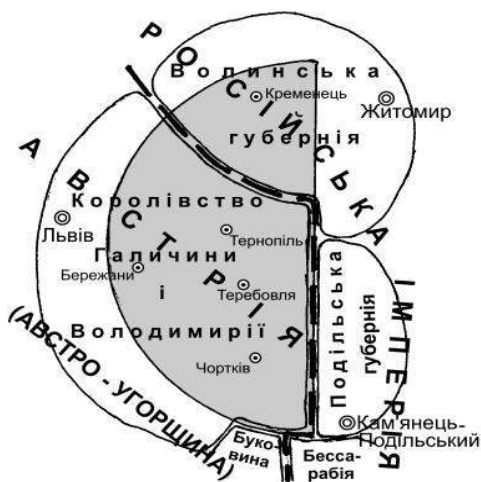
2. Друга половина XI - XIII ст.

3. Друга половина XIV - перша третина XV ст.

4. Середина XVI ст. - 1772 р.

5. Кінець XVIII ст. - 1914 р.

6. 1921 - 1939 рр.

Рис. 2.1. Адміністративно- й політико-географічне положення Тернопільської області в різні історичні періоди [17]

Більшість міст краю, як свідчить Галицько-Волинський літопис, зазнали спустошення у часи монгольської навали.

Галицькі землі Тернопільщини перебували під владою угорського короля, зазнавали військово-політичного диктату Золотої Орди, потрапляли під владу великого литовського князя (див. рис. 2.1).

Рис. 2.2. Історична зміна адміністративно-територіальних одиниць найвищого порядку з центром у місті Тернополі [17]

I. Дітчук, характеризує історичні зміни АТО найвищого рангу з центром у місті Тернополі виокремлює такі періоди: Тернопільський циркул у складі Австрії (1782–1816), Тернопільський край у складі Росії (1810–1815), Тернопільський край у складі Австрії (1816–1867), Тернопільський повіт у складі Австро-Угорщини (1867–1914), Тернопільська губернія у складі Росії (1914–1917, з перервами), Тернопільське воєводство у складі ЗУНР (1918–1919), Тернопільське воєводство у складі Польщі (1921–1939) (див. рис. 2.2).

Сучасна мережа поселень Тернопільщини сформувалася у польсько-литовський період. На той час припадає понад 85 % перших згадок про сучасні поселення області [17].

Саме поняття «Тернопільщини» виникло 25 листопада 1783 р., тоді Тернопіль став центром циркулу (округу) у системі державного устрою Австрійської імперії [4; 17]. Тоді особливо активно відбувалася реорганізація АТП. Перші циркули «Королівства Галичини і Володимирії» успадкували територіальну основу польських воєводств, зокрема Червононоруський (на місці Руського воєводства) і Подільський (на землях Червоногородського повіту Подільського воєводства). Наприкінці XVIII ст. поселення області належали до Львівського округу (Теребовлянський, Бережанський, Зборівський, Бродівський дистрикти) та Галицького округу (Чортківський, Буданівський, Монастирський і Галицький дистрикти) [17].

За реформою 1782 року дистрикти були ліквідовані, збільшилася кількість циркулів. На землях Тернопільщини було утворено 5 циркулів: Тернопільський циркул об'єднував громади лише на території сучасної області. Заліщицький і Бережанський циркули перекривали також території сучасних сусідніх областей. Бродівський і Станіславівський циркули лише частково охоплювали Тернопільщину (табл. 2.1).

**АТП Тернопільської області після реформи 1782 р. в Австрійській імперії,
за даними Йосифінської метрики (1785–1788) [17; 18]**

№ з/п	Циркули (округи)	Кількість громад (у т. ч. у межах сучасної області)	Кількість поселень (у т.ч. у межах сучасної Тернопільської області)						
			Всього	Міських			Сільських		
				Міст	Містечок	Передмість	Сіл	Присілків	Колоній
1	Бережанський	354 (122)	433 (166)	2 (1)	21 (6)	2 (1)	379 (142)	23 (15)	6 (1)
2	Бродівський	311 (81)	449 (106)	8 (–)	18 (4)	17 (3)	337 (90)	60 (7)	9 (2)
3	Заліщицький	294 (206)	346 (248)	5 (4)	17 (12)	2 (2)	322 (230)	(–)	– (–)
4	Тернопільський	265 (265)	304 (304)	5 (5)	10 (10)	4 (4)	273 (273)	12 (12)	– (–)
5	Станіславівський	294 (38)	367 (43)	8 (1)	15 (2)	7 (–)	325 (39)	12 (1)	– (–)

Унаслідок наполеонівських війн на теренах Тернопільщини з'явився Тернопільський край – територіальне утворення, що існувало з весни 1810 р. на до літа 1815 р. на землях, що перейшли від Австрії до Російської імперії. За умовами Віденського конгресу від 6 червня 1815 р. територія Тернопільського краю була повернена Австрії.

Конституція Австрійської імперії 1860 року надала провінціям адміністративну автономію. З утворенням 1867 року Австро-Угорської монархії «Королівство Галичини і Володимирії» як Галицьке намісництво залишилося автономною провінцією. Тоді ж була проведена нова адміністративна реформа, за якою були ліквідовані циркули, а основними одиницями поділу стали повіти, які ділилися на гміни.

У ХХ ст. Тернопільщина мала адміністративний статус губернії Росії (в період тимчасової військової окупації 1914–1917 рр.), воєводства ЗУНР (1918–1919), «Галицької Соціалістичної Радянської Республіки» (ГСРР, столицею якої був Тернопіль у середині 1920 р.), воєводства Другої Речі Посполитої (1921–1939) [4; 18].

Як одиниця найвищого (регіонального) рівня в ієрархії АТП, Тернопільщина існує останні 95 років.

2.3. Природно-географічні чинники

На розселення Тернопільської області, що своєю чергою зумовлює її адміністративно-територіальний поділ, окрім історико-географічних чинників, впливають природні умови території.

Тернопільська область розташована в західній частині Східноєвропейської рівнини переважно в межах Подільської височини. Подільська височина на півночі області закінчується Гологоро-Кременецьким кряжем, який знижується в бік Малого Полісся. На півдні і південному заході Подільська височина обривається до долини Дністра [17].

Освоєнню території сприяють кліматичні умови області. Розміщена у помірному кліматичному поясі, на шляху західного перенесення повітряних мас [Діт]. Переважна частина Тернопільської області розташована в агрогрунтовій зоні Лісостепу, зокрема в її західній провінції. Північна частина регіону заходить в агрогрунтову зону Українського Полісся з дерново-підзолистими та дерново-карбонатні ґрунтами.

За фізико-географічним районуванням Тернопільська область розміщена в зоні широколистяних лісів. Тут виокремлюють чотири фізико-географічні області – Мале Полісся (крайній північний захід), Середньоподільська височинна (північний схід), Західноподільська височинна (центр і південь) і Розтоцько-Опільське горбогір'я (захід). Широколистяно-лісова зона є продовженням центральноєвропейських лісів [17; 49].

Отже, природно-географічні умови Тернопільської області комфортні для проживання людей та різних видів життєдіяльності.

2.4. Суспільно-географічні чинники

АТП Тернопільської області визначають як природні, так і суспільно-географічні чинники, з яких відзначимо насамперед освоєння території, рівень якої визначає мережа поселень. Про історію освоєння й АТУ Тернопільської йшлося у попередньому розділі, а тепер проаналізуємо особливості розселенської мережі (детальніше у третьому розділі в розробці уроку 2).

Тернопільська область має щільну мережу поселень – 72 населених пунктів на 1000 км² території (Поділля – 66,9, України – 47,3 пунктів). Тут поєднуються переважно невеликі (до 500 осіб) і середні села (від 500 до 1000 осіб), малі міські поселення. В області, як і в інших областях Поділля, в останні роки людність поселень зменшується [18; 31].

Розселення розглядаємо чи не найважливіший чинник формування і трансформації АТП обласного регіону. Найнижчим рівнем територіальних систем розселення Тернопільської обласної системи розселення є первинні, що колись формувалися на базі колективних господарств, пізніше – сільрад. Соціально-економічний розвиток території зумовив зміну функцій поселень та зв'язків між ними. Ліквідація багатьох промислових підприємств у містечках і селищах, недостатній розвиток сфери послуг значно послабили розселенські зв'язки. Недостатніми стали також горизонтальні зв'язки між поселеннями, що можливо лише у разі близького розташування [31].

АТР стала важливим чинником формування нових систем розселення на якісно іншій основі. Децентралізація і субсидіарність, за якими тепер здійснюється управління територіями, забезпечують нові АТО ширшими повноваженнями. Це зумовлює зміни меж систем розселення, формування нових центрів, переорієнтацію розселенських зв'язків. Як вважає Л. Заставецька, обґрунтування просторової організації нових територіальних систем розселення потребує використання системного і кластерного підходів, методів картографічного і математичного моделювання, статистичного, експедиційного [31].

РОЗДІЛ 3

ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ» В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

3.1. Навчально-методичне забезпечення

Географія у закладах загальної середньої освіти позиціонується як світоглядова дисципліна, що має на меті формування цілісного уявлення про Світ, а також розвиток умінь та навичок учнів для практичного застосування у різних сферах.

На формування ключових і предметних компетентностей учнів середньої школи сприяє вивчення теми «АТУ України» за навчальною програмою з географії у 8 та 11 класів.

Зокрема, вивчення учнями теми «АТУ України» передбачає набуття таких трьох предметних компетентностей:

1. *Знаннєва компетентність* полягає у знанні усіх АТО України, особливостей АТУ держави; знання АТО на географічній карті України.
2. *Діяльнісна компетентність* полягає у розумінні змін територіальних кордонів України впродовж ХХ–ХХІ ст.; прогнозуванні соціально-економічних наслідків АТУ України.
3. *Ціннісна компетентність* впливає з розуміння значення знань про АТУ держави; її окремих регіонів у контексті сучасного просторового розвитку.

Географічні компетентності забезпечують формування в учнів просторової уяви та мислення; пояснюють, як природні та суспільні об'єкти, явища і процеси на Землі взаємопов'язані та змінюються в часі.

За останні роки зміст і структура шкільного курсу географії кардинально змінилася. З'явилися нові географічні предмети з кількома варіантами авторських програм і підручників, забезпечені атласами, робочими зошитами. З кожним роком збільшується кількість дидактичних і хрестоматійних посібників, додаткової літератури з елементами цікавої географії. Щоб учні мали глибокі системні знання з географії, учитель спершу має зацікавити їх своїм

предметом. Для цього він повинен оволодіти різними методами і методичними прийомами, опанувати наявну систему засобів навчання, мати уявлення про особливості сучасних форм навчання, творчо застосовувати передові педагогічні технології.

Тема «АТУ України» викладається у 8 класі («Україна у світі: природа, населення») за навчальною програмою для закладів загальної середньої освіти з «Географії» для 6–9 класів, затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України 03.08.2022 р. № 698.

Програму розроблено на підставі Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти (Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1392) з урахуванням Державного стандарту початкової загальної освіти (Постанова Кабінету Міністрів України від 20.04.2011 р. № 462) та відповідно до положень «Концепції Нової української школи» (2016 р.) [24; 47].

Вивчення географії у 8 класі (*Україна у світі: природа, населення*) спрямоване на формування цілісної географічної картини України. Цей курс допомагає учневі усвідомити себе громадянином України, сформуванати знання про природу та населення країни, свого регіону, виховати повагу до українського народу, його культури, відчутти себе справжнім патріотом своєї держави. Програма курсу розрахована на 70 годин (2 години на тиждень), з яких 3 години становлять резерв часу.

Вивчення досліджуваної теми передбачається у двох розділах. У другому розділі «Географічний простір України» тема розглядається в контексті формування території України. У п'ятому розділі «Природа та населення свого адміністративного регіону» є тема «Географічне положення, АТУ, історія формування і розвитку».

У розділі 2 «Географічний простір України» учні ознайомлюються з новими суспільно-географічними поняттями: «політико-географічне положення», «економіко-географічне положення», «державний кордон», «державний лад», «АТУ», «АТР», «ТГ», «геополітика» тощо. Окрім розкриття їхньої

сутності, доцільно здійснювати також картографічну, графічну візуалізацію навчального матеріалу.

Найважливіше у висвітлені теми користуватися картографічним методом, тим самим формуючи картографічну компетенцію школярів. Використання картографічного методу полегшує сприйняття значного масиву інформації, формує учнівське уявлення про цілісність природничо- та суспільно-географічного знання.

Однак найважливішим джерелом інформації з досліджуваної теми є підручник. Підручник з географії є багатофункціональним засобом навчання, який повністю розкриває зміст шкільного курсу географії. Підручники з географії характеризуються поєднанням текстових і поза текстових компонентів. Текстові компоненти бувають основними (пояснення і виклад основ науки – поняття, теорії, закони), пояснювальними (опис географічних фактів, процесів, явищ), додатковими (художній опис, цікаві факти у відповідних рубриках). До позатекстових компонентів належать апарат організації засвоєння знань (система запитань і завдань), ілюстративний апарат (карти, схеми, рисунки, таблиці, додатки та ін.), апарат орієнтування (заголовки, сигнали, символи, рубрикації, шрифти) (рис. 3.1) [35; 37].

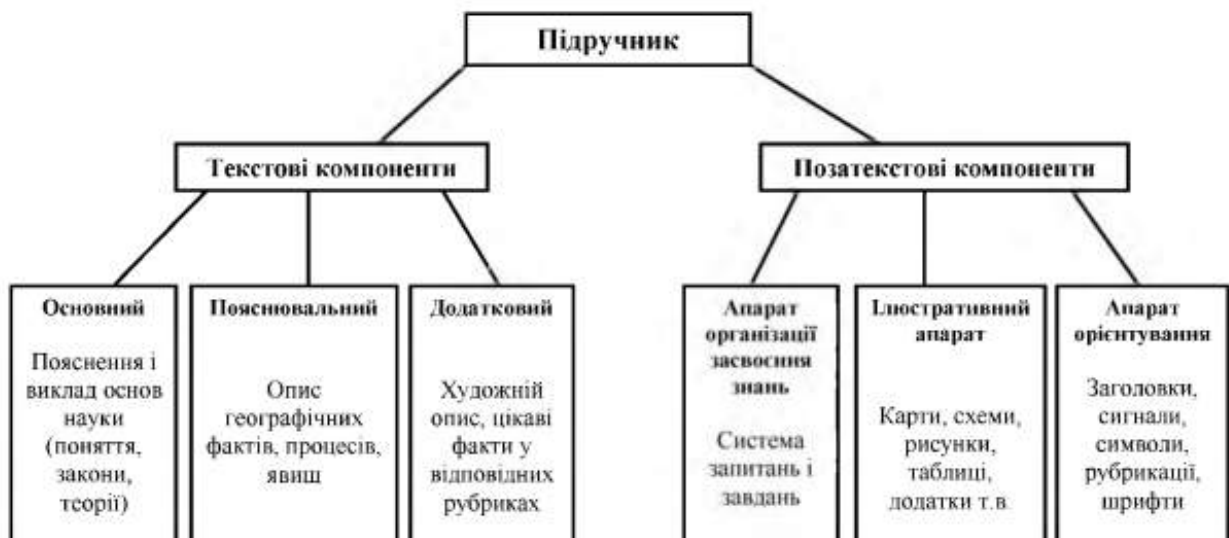

Рис. 3.1. Типова структура шкільних підручника з географії [35]

Курсу географії у 8 класі передбачає використання підручників-переможців Всеукраїнського конкурсу рукописів підручників для учнів 6–9

класів загальноосвітніх навчальних закладів, що були обрані загальноосвітніми навчальними закладами та затверджені наказом МОН України.

Нові підручники з географії у 8 класі «Україна у світі: природа, населення» створені відповідно до навчальної програми з географії. Кожен підручник має свої особливості подання навчального матеріалу, методичні прийоми набуття ключових і предметних компетентностей, реалізації наскрізних змістових ліній.

Вивчення теми «АТУ України» передбачає вивчення матеріалу у загальнодержавному та регіональному розрізі. Особливо важливим є вивчення регіонального рівня АТУ України, що передбачає активну самостійну роботу школярів, застосування пошукових методів та навчально-дослідницької роботи. Вивчення місцевого матеріалу сприяє реалізації компетентнісного підходу, адже це стосується роботи з конкретним матеріалом.

Розкриємо особливості подання навчального матеріалу з теми АТУ України у різних шкільних підручниках.

Наприклад, *Пестушко В. Ю., Уварова Г. Ш., Довгань А. І* навчальну тему «АТУ України» пропонують вивчати у двох розділах: розділ 2 «Географічний простір України», який містить параграфи «Територіальні зміни кордонів України в ХХ ст.» і «Сучасний АТУ України» та в розділі 5 «Природа та населення свого адміністративного регіону», де пропонується тема «Географічне положення, АТУ, історія формування і розвитку» [60].

Ефективним засобом засвоєння навчального матеріалу аналізованого підручника є рубрики «Вам це потрібно, щоб...», «Перш ніж читати, пригадайте», «Географічний інтерактив». Вони допомагають учням усвідомити теоретичне і практичне значення навчального матеріалу.

Позитивно, що в підручнику є завдання, які передбачають самостійно (або під керівництвом учителя) звертатися до офіційних сайтів окремих міністерств і відомств в інституційній системі України для отримання найновішої інформації, проаналізувати певні картографічні матеріали в режимі «онлайн» або узагальнити статистичні дані.

В. М. Бойко, І. Л. Дітчук, Л. Б. Заставецька тему «АТУ України» висвітлюють у розділі 2 «Географічний простір України» з темою «Формування території України. АТУ України» (параграф «Територіальні зміни кордонів України з ХХ ст.») та у розділі 5 «Природа та населення свого адміністративного регіону» [9]. Підручник відзначається оновленим навчальним матеріалом, можливістю широкого використання інформаційно-комунікаційних технологій (тут подано відомості про електронні карти, GPS-пристрої, геоінформаційні системи, картографічні онлайн-сервіси (GoogleMaps, OpenStreetMap, Wikimapia). Текст підручника добре візуалізований світлинами, рисунками, графіками, схемами, картами і картосхемами [84].

У підручнику запропонована система запитань і завдань різної складності. Вона активізує розумову діяльність учнів, розвиває їхнє логічне мислення й уміння віднаходити причиново-наслідкові зв'язки.

Окрім звичних, у підручнику запропоновано нові способи подачі інформації, а саме завдання з використанням інтернет-джерел для здобуття додаткових географічних знань (наскрізна рубрика «Шукайте в Інтернеті»). Рубрика «Попрацюйте в групі» передбачає формування в учнів уміння комунікувати між собою, виробляти, обґрунтовувати і представляти узгоджене рішення щодо певної проблеми.

С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко подає тему АТУ України також у другому розділі одним параграфом, включно з висвітленням формування території України. Позитивно, що особливості АТУ України порівнюються з іншими державами світу [38].

Навчальний матеріал підручника добре структурований. Тут багато рубрик, як-от: «Пригадайте», «Перевір себе», «Для допитливих», «Теми для досліджень і міні-проектів», «Проект для краєзнавця», «Дізнаємося більше», «Практичні роботи», які поліпшуються засвоєння учнями програмового матеріалу. Рубрика «Проект для краєзнавця» спрямована на виконання власного дослідження щодо особливостей формування території за місцем проживання учня / учениці, а також належності регіону до історико-географічної землі

(виконується у вигляді картосхеми). Кожний розділ чи тема у підручнику починаються з інформації про очікувані результати засвоєння матеріалу й опису-введення з визначенням переліку найголовніших проблем.

Т. Г. Гільберг, Л. Б. Паламарчук, В. В. Сovenко пропонують вивчати АТУ України у другому розділі «Географічний простір України», в темі 1 «Україна на політичній карті Європи та світу», параграф 8 «Політична карта світу, її елементи та процес формування. Державний лад: форми правління та адміністративно-територіальний устрій країн» [21].

Навчально-довідковий матеріал цікаво рубрикований: «Пригадайте», «Висновки», «Основні терміни і поняття», «Запитання і завдання», «Практична робота», «Працюємо з картою», «Практикум», «Дослідження», «Це цікаво», «Готуємось до наступного уроку», «Дискусійний клуб», які урізноманітнюють процес здобуття знань. Теоретичний матеріал підручника чергується з практичними завданнями, запитаннями, які закріплюють знання учнів. Засвоєнню нового матеріалу сприяють питання, що зацікавлюють учнів. Передбачено також роботу з картою, власні проектні дослідження, розв'язування географічних задач та ін.

Вивчення розділів (тем) завершується підбиттям підсумків. На цьому етапі важливо не стільки узагальнити вивчений матеріал, показавши, які знання здобули учні, скільки підбити підсумки навчальної діяльності усього класу. Для розвитку рефлексивної діяльності учнів важливо звернути увагу восьми-класників на те, як вони організовували свою роботу і як вони самі її оцінюють.

Окремі аспекти особливостей формування і сучасного стану АТП України розкриває також завершальний курс шкільної географії «Географічний простір Землі» (11 клас) [10]. Курс географії в 11 класі «Географічний простір Землі» (усього 35 годин, 1 година на тиждень) розкриває сутність географічної науки загалом; інтегрує знання про природу, людину і господарську діяльність; формує в учнів чіткі уявлення про основні закономірності будови і розвитку географічної оболонки та загальні суспільно-географічні закономірності світу з метою забезпечення сталого розвитку [47].

Тема АТУ України висвітлюється у розділі IV навчальної програми, що присвячений суспільній географії України. У темі 1 розділу «Українська держава» поміщено параграфи «Українська держава і територія держави України», «Політико-географічне положення України: глобальне, регіональне, сусідське», «Політико-економічна оцінка державного кордону України». Актуалізує тему вивчення пропонований параграф «Реформування АТУ України», а також завдання, які передбачають дослідження «Впливу війни в Україні на «безпекову архітектуру» в Європі» [10].

Нами розроблено конспекти уроків, присвячені АТУ України та проблемі його реформування на прикладі Тернопільської області. Основне навчальне завдання полягає у формуванні в учнів понять «децентралізація», «ТГ», «реформа АТУ України», усвідомленні сутності АТР та її наслідків.

Основним завданням проведення уроків стало формування в учнів знань про адміністративно-територіальні особливості, вивчення понять «ТГ», «децентралізація», «реформа АТУ».

3.2. Плани-конспекти уроків

Позаяк вивчення АТУ України в шкільній географії за навчальною програмою передбачено у 8 та 11 класах, пропонуємо розроблені нами логічні схеми відповідних уроків.

Тема уроку: АТУ України та напрями його вдосконалення (8 клас)

Мета уроку:

- *освітня* – формувати знання учнів про АТУ України; аналізувати просторові рівні АТУ, АТО; формувати практичне вміння користуватися тематичними картами;
- *розвиткова* – розвивати вміння учнів самостійно досягати цілі, встановлювати аналогії, порівнювати, висновувати, розвивати логічне мислення;
- *виховна* – формувати розуміння важливості змін АТУ України та її окремих регіонів; виховувати дружні відносини між учнями.

Методи навчання: Для проведення уроку використовуються такі методи та прийоми: «Інтелектуальна розминка», «Навчальний кінозал», «Дерево рішень», «Роблю висновок».

Засоби навчання: атлас, мультимедійна презентація, підручник.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

ХІД УРОКУ

I. *Організаційний етап.*

Учитель вітається з учнями та перевіряє їхню готовність до активної роботи на уроці, підготовку класного приміщення і робочих місць учнів; наявність необхідного навчального обладнання.

II. *Перевірка домашнього завдання; корегування опорних знань, умінь та навичок.*

Учитель використовує прийом «Інтелектуальна розминка» та задає запитання учням:

Які основні етапи формування території України? Які події з історії України Ви можете пригадати? Як вони вплинули на АТУ України?

Учні коротко відповідають на поставлені запитання, а також повторюють матеріал попереднього уроку.

Для актуалізації знань ми повторимо головні віхи формування території України (табл. 3.1).

Пригадайте, будь ласка, скільки адміністративних областей у нашій державі та покажіть їх на карті?

III. *Повідомлення теми й мети уроку*

Учитель повідомляє тему уроку: «Особливості АТУ України та напрями його удосконалення». Записує тему на дошці.

IV. *Мотивація навчальної діяльності*

Учитель намагається зацікавити учнів до вивчення теми, наголошуючи на значенні зміни АТП для розвитку держави. Залежно від особливостей АТП, сучасні держави світу є унітарними або федеративними. Україна – це унітарна

держава. У ХХ ст. державна територія України неодноразово змінювалась, аж поки остаточно не сформувалися її кордони.

Таблиця 3.1

Головні віхи формування території України [21; 53]

Період, рік	Визначні події
882–1054 рр.	Існування <i>Київської Русі</i> – держави від дельти Дунаю і Тмутаракані до Балтики, Білого моря і Верхнього Поволжя. Як єдина держава із центром у Києві існувала до 1054 р., коли була розділена нащадками Ярослава на низку незалежних, часто ворогуючих між собою князівств
XIII–XVI ст.	Українські землі перебувають під владою монголо-татар, Литви, Польщі, Угорщини та Османської імперії
XVI ст.	У степовій частині Нижнього Дніпра формується українське запорозьке козацтво, яке витворило своєрідну християнську демократичну республіку – <i>Військо Запорозьке</i>
1654–1667 рр.	<i>Гетьманщина</i> приєдналася до Московії. Україна поділяється на дві частини: Лівобережна (з Києвом) відходить до Московії, Правобережна – до Польщі
1686 р. – XVIII ст.	Територія України була поділена по Дніпру між Росією і Польщею. У кінці XVIII ст. вся Правобережна Україна і Волинь відійшли до Росії, Галичина і Буковина – до Австрії
XIX ст.	Українська етнічна територія зросла майже на третину: вийшла до узбережжя Чорного та Азовського морів і річки Кубань
1917–1918 рр.	Існували три держави – <i>Українська Народна Республіка</i> (УНР, столиця Київ), <i>Українська Радянська Соціалістична Республіка</i> (УРСР, столиця Харків) і <i>Західноукраїнська Народна Республіка</i> (ЗУНР із центром у Львові).
1918 р.	Поділ української території між чотирма країнами: УРСР (центральна і східна частини), Польщею (західна частина), Румунією (Буковина), Чехословаччиною (Закарпаття)
22 січня 1919 р.	<i>Велика Злука</i> – урочисте оголошення на Софійському майдані в Києві універсалу про об'єднання УНР і ЗУНР у соборну Україну
1922 р.	Українська РСР входить до складу СРСР
1939 р.	Галичина і Волинь від Польщі були приєднані до УРСР
1940 р.	Приєднання до України Північної Буковини й Південної Бессарабії
1945 р.	Приєднання Закарпаття від Чехословаччини до УРСР
1954 р.	Верховна Рада СРСР передає Україні від Росії Кримську область
24 серпня 1991 року	Верховна Рада України ухвалює Акт проголошення незалежності України й затверджує самостійну <i>незалежну суверенну державу – Україну</i>
2014 р.	Окупація Росією АР Крим та сепаратистський рух на Сході України

Формування нового АТУ впливає на соціально-економічний розвиток окремих поселень, регіонів і держави загалом, відтак важливо виявити переваги чи можливі суперечності утворення нових АТО. Пропонуємо вашій увазі

перегляд цікавого відеофрагменту. Вчитель використовує метод «Навчальний кінозал» пропонує учням переглянути відео фрагменти [16; 51; 52].

Учні переглядають запропонований відеофрагмент та роблять для себе висновки щодо потреби вивчення теми.

V. *Вивчення нового матеріалу (первинне засвоєння)*

Визначити АТО України. Забезпечити сприйняття, розуміння та початкове запам'ятовування учнями первинного матеріалу.

Учитель використовує прийом «Дерево рішень», на дошці малює дерево. На базі вивченого матеріалу колективно учні пропонують варіанти розв'язання проблеми та заповнюють «дерево» .

З 2014 року були запровадженні нові адміністративні одиниці – ОТГ. У межах політики децентралізації Верховна Рада України 2020 року скоротила кількість адміністративних районів. Парламентом було ліквідовано 490 старих, диспропорційних, неефективних, і створено 136 нових укрупнених районів з людністю не менше 150 тис. осіб, що власне відповідає європейському підходові до формування субрегіонального рівня адміністративного устрою. Створено електронний атлас нового АТУ України (рис 3.2).

Важливо також донести до учнів значення державного кордону для національної безпеки України. Для цього учитель розділяє клас на 2 команди і кожній з них доручає за допомогою підручника, смартфона, атласа знайти інформацію про зміни, які відбулися в АТУ? Учитель роздає учням атласи. Учні, розділившись на 2 команди і отримавши атласи, приступають до виконання завдання.

VI. *Закріплення вивченого матеріалу.*

Що таке АТУ?

Які особливості АТУ в Україні?

Які ви знаєте АТО?

Назвіть, на Вашу думку, найважливіші чинники здійснення АТР в Україні?

Коли розпочалася реформа АТУ?

Скільки було утворено новий адміністративних районів?

**Рис. 3.2. Титул онлайн-атласу
«Атлас нового адміністративно-територіального поділу України» [7]**

VII. Домашнє завдання: Опрацювати матеріал з підручника, вивчити назви та розташування всіх обласних центрів України, самостійно проаналізувати АТП області проживання.

***Тема уроку:* Особливості реформування АТУ України та обласних регіонів (11 клас)**

Мета:

– *освітня* – розширити та поглибити знання учнів щодо реформи децентралізації в Україні та регіонах; усвідомити роль децентралізації в

економіці України; розвивати та поглиблювати вміння роботи з картами, діаграмами та статистичними даними;

– *розвиткова* – розвивати уміння учнів самостійно робити висновки щодо переваг та недоліків нового АТУ України; аналізувати особливості виокремлення АТО за адміністративною реформою;

– *виховна* – формувати розуміння важливості АТУ України та її окремих регіонів для соціально-економічного розвитку держави.

Тип уроку: формування нових знань, умінь, навичок.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент: Привітання, підготовка до основних етапів уроку, налаштування необхідного обладнання тощо.

II. Перевірка домашнього завдання та закріплення теми, опрацьованої на попередньому уроці.

III. План уроку

1. Формування території України

2. Сучасний АТП України

3. Реформування АТУ України

4. Реформа децентралізації на прикладі Тернопільської області.

1. Слово вчителя. Переходимо до вивчення нової теми, яка називається «Реформування АТУ України, Тернопільської області».

АТУ – система територіальної організації держави, яка передбачає поділ усієї території держави на складові частини з метою побудови чіткої організації органів державної влади та управління на місцях.

Проаналізуємо колишні адміністративні одиниці в межах сучасної території України (табл. 3.2).

2. Сучасний АТП України.

Сучасний АТП України започаткований ще 1932 року. Тоді були утворені 7 областей замість колишніх 40 округів, 406 районів та 29 938 населених пунктів [4].

Давні адміністративні одиниці в Україні [16; 21; 90]

Період	Адміністративні одиниці
До XIV століття	Київська держава була поділена на удільні князівства, цей устрій зберігся також у великих князівствах, що розвинулися після занепаду Русі (таких як Галицько-Волинське). Закарпаття, що з середини XI ст. належало до Угорського королівства, поділялося на комітати Унг, Берег, Угоча і Мараморощ. На території Криму існувала візантійська провінція Херсонес.
1434–1772 роки	Велике князівство Литовське зберегло давній устрій, а Польща запровадила поділ на воєводства, який пізніше перейняла також Литва і який утвердився у Речі Посполитій. Територія Криму і частина інших приморських земель до 1783 року входили до Кримського ханства, поділене на 6 каймакамств.
1568–1812 роки	Османська імперія використовувала поділ на еялети (на території України їх існувало три: Кафинський (1558-1774), Сілістрійський (1593-1812) та Подільський (1672-1699)).
1625-1781 роки	Військо Запорозьке використовувало полковий устрій.
1708-1923 роки	Російська імперія поступово перевела підконтрольні українські землі на губернський устрій.
1772–1918 роки	В Австрії українські землі входили до коронних країв Королівства Галичини та Володимирії та Герцогства Буковини, поділені на повіти. Закарпаття, що належало до Угорського королівства, продовжувало ділитися на комітати.
1918 рік	УНР прийняла закон про новий територіальний устрій, за яким територія УНР мала бути поділеною на землі, проте встановлення Гетьманату зашкодило втіленню реформи. ЗУНР використовувала австрійський поділ на повіти.
1919–1939 роки	В Польщі західноукраїнські землі було поділено на воєводства. Закарпаття у складі Чехословаччини становило суб'єкт федерації — автономний край Підкарпатську Русь. Буковина у складі Румунії ділилася на жудеці.
1923–1930 роки	У 1920-х роках в УСРР було запроваджено тимчасовий поділ на губернії (1923-1925) та округи (1923-1930). На території Криму існувала Кримська АРСР, яку 1944 року перетворили на область.
1941–1944 роки	Під час німецької окупації у Другій світовій війні округи Галичини та райхскомісаріат України було поділено на округи.
з 1930 рік	1932 року замість поділу на округи (скасовані 1930) в радянській Україні запровадили поділ на області, що є в основі сучасного устрою (зокрема на територіях Західної України (з 1939), Буковини (з 1940) та Закарпаття (з 1946)). Окрім областей, у складі України існувала Молдавська АСРР (1924-40), а в лютому 1991 року на території Кримської області було утворено Автономну Республіку Крим.

Сучасний АТП України проаналізуємо станом на середину 2018 та 2020 років. На вищому і середньому просторових рівнях адміністративних змін не відбулося. Збережені АР Крим, 24 області, Київ та Севастополь (рис. 3.3).

прийняла Постанову № 3650 «Про утворення та ліквідацію районів». За цим документом, в Україні утворено 136 адміністративних районів (рис. 3.4).

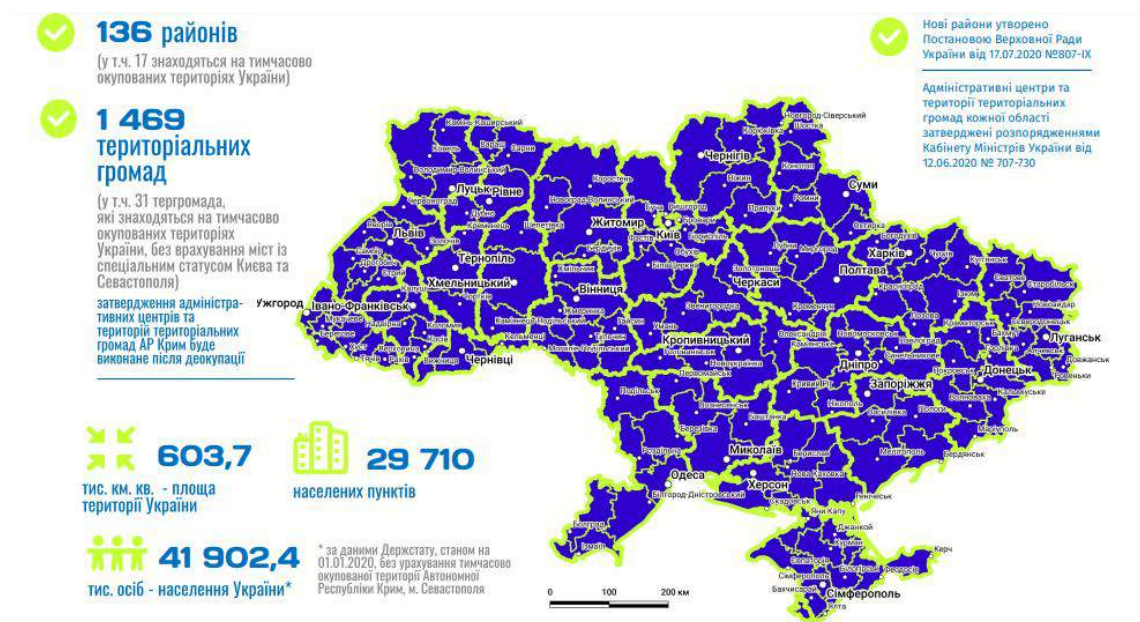

Рис. 3.4. Сучасне районування України після реформи децентралізації [7; 25]

Реорганізація адміністративних районів розпочалася з грудня 2020 року з часу набуття чинності закону про розмежування повноважень і ресурсів між районами та громадами. Реорганізація передбачала перехідний період до середини 2021 року, аби процес зміни АТУ був максимально непомітним для людей, а якість і доступність послуг, що надавалися на районному рівні, не знизилася.

Засвоєнню нового матеріалу сприяє перегляд короткого відеоуроку про АТР, що відбулася в Україні (рис. 3.5).

Рис. 3.5. Відеоурок «АТУ України» [16]

4. Реформа децентралізації на прикладі Тернопільської області.

Перший етап реформування системи АТУ Тернопільської області розпочався після прийняття «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» (2014), Законів України «Про співробітництво територіальних громад» і «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (2015). Він полягав в утворенні нових одиниць – ТГ замість колишніх сільрад. ТГ – «це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними АТО, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр» [30].

Із завершенням реформи децентралізації 2020 року в Тернопільській області нараховувалося 55 ТГ (Україна – 1469). ТГ функціонують кластери, в межах яких мешканці можуть свої потреби завдяки ефективному використанню місцевих ресурсів.

До початку реформування (2014) в Тернопільській області було нараховувалось 580 сільрад, 17 селищних і 18 міських рад. Дослідження людності та рівня розвитку цих одиниць дозволило обґрунтувати за досвідом європейських країн створення на першому етапі 135 ТГ (Л. Б. Заставецька, 2013) [31].

Із врахуванням соціально-економічних зв'язків між поселеннями, транспортної доступності між центром та іншими поселеннями громади станом

на 2017 р. у Тернопільській області вже було утворено 26 громад. ТГ відрізнялися за розмірами території, людністю, рівнем розвитку виробничої і соціальної інфраструктури (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Групування територіальних громад Тернопільської області за людністю, 2017 р.*

Кількість населення, тис. осіб					
до 2,0	2,1-5,0	5,1-10,0	10,1-15,0	15,1-20,0	понад 20,0
Лопушненська	Озерянська	Почаївська	Золотопо-тїцька	Скалатська	Теребовлянська
	Заводська	Гусятинська	Скала-	Шумська	Підволочиська
	Козлівська	Коропецька	Подільська	Мельнице-	
	Байкове-цька	Микулинецька	Великогаївська	Подільська	
	Білобожни-цька	Василькове-цька			
	Колоднен-ська	Золотниківська			
	Новосілкїв-ська	Іванівська			
	Скориків-ська	Колиндянська Озернянська			

* Джерело: Офіційний сайт «Децентралізація» [25].

Найбільший потенціал для соціально-економічного розвитку мають громади, утворені через об'єднання поселень навколо міст чи селищ міського типу. Відповідно, найбільшою за кількістю жителів були Теребовлянська міська (30 тис. осіб) Підволочиська селищна (21,4 тис. осіб), які об'єднали відповідно 13 і 16 сілрад; найменшими – Лопушненська (1,8 тис. осіб), Озерянська (2,3 тис. осіб), Колодненська (3,1 тис. осіб) сільські громади.

Більші громади мають й більшу кількість поселень (табл. 3.4). Понад 20 поселень були об'єднані в Теребовлянській, Підволочиській, Мельнице-Подільській, Золотниківській, а у Шумській ТГ – 36 поселень. Серед цих поселень багато малих із людністю до 500 мешканців, які належать до депресивних через невисокий рівень використання земельних ресурсів, нерозвинену інфраструктуру та високу частку осіб старшого віку.

Основні параметри ТГ Тернопільської області, 2017 р.*

Громада	Площа, км ²	Кількість поселень	Людність, осіб	Максимальна відстань до центра, км
Білобожнівська	74,3	6	3885	9
Байковецька	86,2	7	5614	19
Васильковецька	126,0	6	6322	7
Великогаївська	142,0	14	11187	20
Гусятинська	35,0	4	8391	9
Заводська	28,8	2	4463	4
Золотниківська	284,2	21	8204	25
Золотопотіцька	124,0	11	10914	9
Іванівська	110,0	5	4482	10
Козлівська	96,0	5	4648	14
Колиндянська	108,0	6	4696	16
Колодненська	79,0	5	2830	11
Коропецька	68,0	6	4900	6
Лопушненська	55,0	6	2317	7
Мельнице- Подільська	223,0	20	16206	23
Микулинецька	94,0	7	7993	17
Новосільська	92,0	8	3496	6
Озернянська	127,0	8	6366	7
Озерянська	57,0	5	2644	7
Підволочиська	350,0	23	19855	30
Почаївська	54,0	4	9455	11
Скала-Подільська	149,9	12	9660	15
Скалатська	224,0	16	14478	12
Скориківська	144,0	14	4066	17
Теребовлянська	399,0	26	30698	24
Шумська	499,0	36	21291	38

* Джерело: Офіційний сайт «Децентралізація» [25].

Більшість громад має чітко виражений центр, що має добру транспортну доступність до решти території. Тут зосереджені заклади соціальної інфраструктури. Середня відстань між центром і поселеннями громади становила приблизно 10 км. У Шумській ТГ є поселення, транспортна доступність яких становить 20–25 км, а навіть – на 36 км. У Підволочиській і Золотниківській ТГ найвіддаленіші поселення розміщені від центру на віддалі 25–30 км, у Мельнице-Подільській – на 15–22 км.

Функціонування нових громад передбачало просторову оптимізацію закладів соціальної інфраструктури, насамперед базових шкіл і лікарень.

Майже в усіх новостворених громадах є школи I–III ступенів, які можуть бути у майбутньому базовими. Тільки у половині громад, передусім у міських і селищних, є лікарні (табл. 3.5). Існує проблема матеріального забезпечення закладів культури.

Таблиця 3.5

Соціальна інфраструктура ТГ Тернопільської області, 2017 р.*

Назва громади	Кількість закладів соціальної інфраструктури, одиниць							
	Загальноосвітніх шкіл			ФАП	Лікарень	Амбулаторій	Закладів культури	Закладів фізичної культури
	I ст.	I-II ст.	I-III ст.					
Білобожнівська	-	2	1	5	-	1	7	1
Байковецька	-	4	1	5	-	1	6	4
Васильковецька	1	4	2	4	-	3	5	4
Великогаївська	1	2	3	14	1	-	14	5
Гусятинська	-	2	1	3	1	1	3	1
Заводська	-	1	1	1	-	1	2	2
Золотниківська	1	7	3	16	1	2	15	4
Золотопотіцька	4	3	4	9	1	2	8	4
Іванівська	-	3	2	3	-	2	4	
Козлівська	-	3	-	4	1	1	3	3
Коліндянська	1	2	2	4	-	2	5	4
Колодненська	1	2	1	3	-	2	3	1
Коропецька	3	1	1	5	1	1	4	2
Лопушненська	-	3	1	3	-	1	4	2
Мельнице-Подільська	4	5	5	16	1	4	20	5
Микулинецька	2	2	1	4	1	1	7	4
Новосільська	1	1	1	2	-	1	9	4
Озернянська	3	3	1	6	-	2	7	3
Озерянська	2	1	1	4	-	1	4	2
Підволочиська	2	9	6	17	1	4	35	12
Почаївська	1	1	1	2	1	1	2	2
Скала-Подільська	1	4	3	8	-	4	13	6
Скалатська	3	4	5	12	1	5	29	9
Скориківська	2	3	2	10	-	1	12	5
Теребовлянська	4	11	6	16	1	5	19	9
Шумська	5	13	7	32	1	3	41	9

* Джерело: Офіційний сайт «Децентралізація» [25].

Для забезпечення освітніх, медичних, соціально-культурних потреб населення важливою стала співпраця суміжних ТГ (реалізація спільних проєктів, поєднання ресурсів для будівництва інфраструктурних об'єктів, ремонту доріг тощо).

Ліквідація і утворення нових адміністративних районів. Відповідно до АТП до проведення реформи у Тернопільській області функціонувало 17 районів, у межах яких було 623 ради (рис. 3.6).

Рис. 3.6. Адміністративно-територіальний поділ Тернопільської області до реформи децентралізації 2020 року (автор О. В. Заставецька) [18]

Найбільшу територію займали райони утворені навколо міст (Борщівський, Гусятинський, Зборівський, Терехівський, Кременецький, Чортківський). Найменшими за площею були Підгаєцький, Лановецький, Заліщицький і Бережанський райони [17; 18].

За людністю більшість тогочасних районів входили до групи 40–50 тис. осіб. Найменшу людність мав Підгаєцький район (менше 20 тис. осіб). Відповідно існували також відмінності щодо кількості поселень у межах районів. Найбільша кількість поселень була у північних і західних районах з дисперсною формою розселення. Найменша – у найменшому за площею районі – Підгаєцькому [17; 18].

Внаслідок проведення АТР на території Тернопільської області утворено три райони – Кременецький, Тернопільський і Чортківський (див. рис. 3.7). За новим АТП, меншу кількість районів не передбачено (по три райони виділено в Чернівецькій і Херсонській областях). В області нараховується 18 міст і 17 селищ. Державну і адміністративну владу забезпечують ОДА і обласна рада [25].

За новим поділом найбільшим за людністю є *Тернопільський* район (566,9 тис. осіб) (див. рис. 3.8). До нього увійшли 25 ТГ. Найменшим за людністю є *Кременецький* район (144,7 тис. осіб) (див. рис. 3.9). До нього увійшли 8 громад. Нове районування потрібне було для ефективного функціонування влади та зменшувало дублювання функцій на різних рівнях.

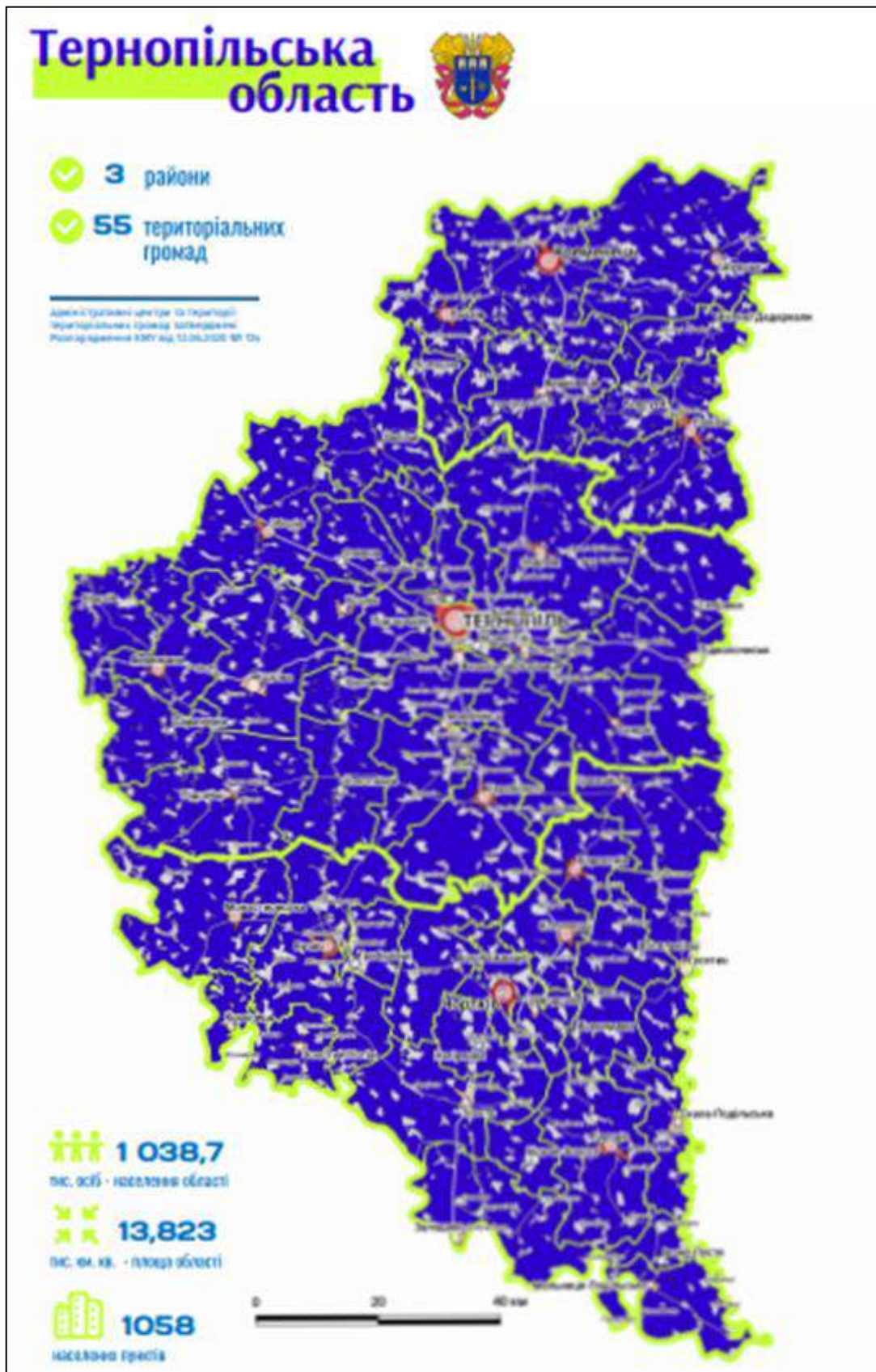

Рис. 3.7. Новий АТП Тернопільської області після реформи децентралізації 2020 року [7; 25]

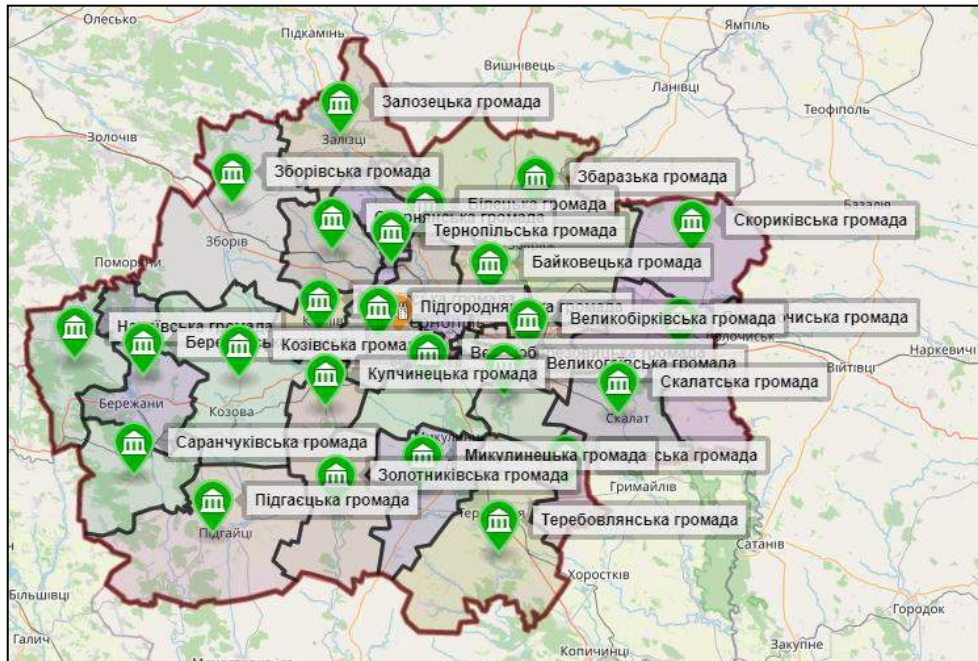

Рис. 3.8. Новоутворений Тернопільський район [<https://irp.te.ua/wp-content/uploads/2020/12/ternopilskyj-rajon.png>]

Результати АТР Тернопільської області проаналізуємо детальніше на прикладі Кременецького району. Новоутворений *Кременецький район* розміщений на півночі Тернопільської області. До його складу повністю увійшли території колишніх Кременецького, Лановецького та Шумського районів, а також північна частина Збарзького району (рис. 3.9, 3.10) [80].

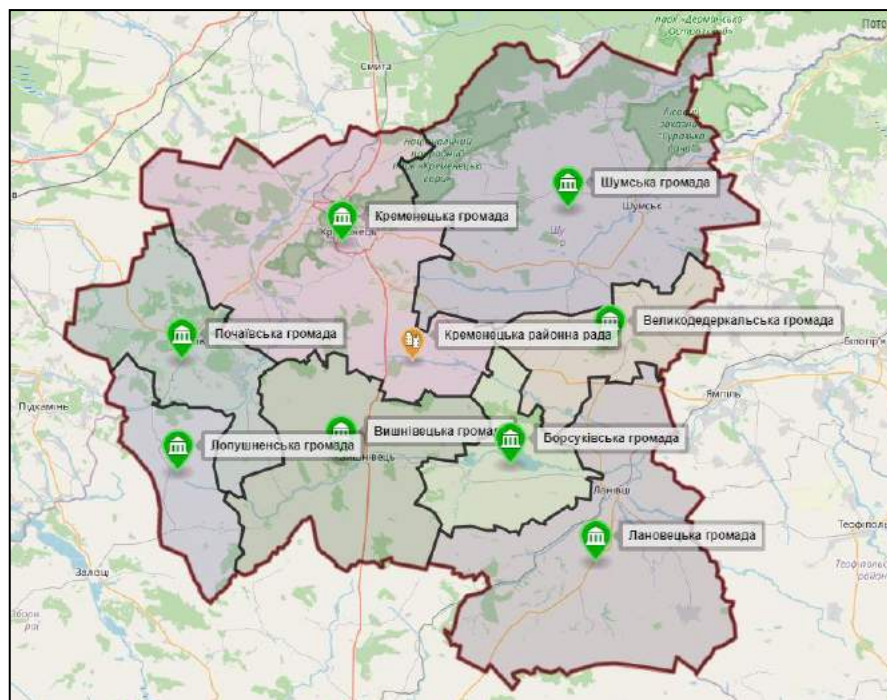

Рис. 3.9. Новоутворений Кременецький район [<https://irp.te.ua/wp-content/uploads/2020/12/kremenetskyj-rajon.png>]

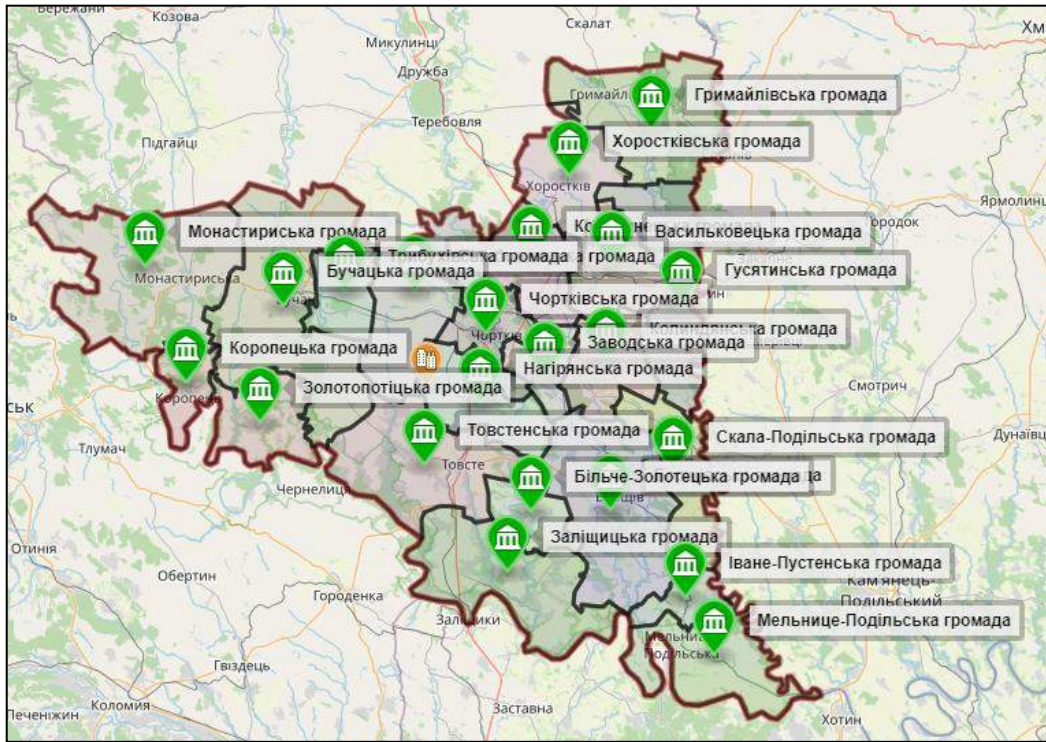

Рис. 3.10. Новоутворений Чортківський район [<https://irp.te.ua/wp-content/uploads/2020/12/chortkivskyj-rajon-1.png>]

На території сучасного Кременецького району функціонують 8 ТГ (рис. 3.9):

- Кременецька (м. Кременець як адміністративний центр і 46 сільських поселення)
- Почаївська (м. Почаїв та 11 сіл);
- Лопушлянська громада (11 сіл);
- Вишнівецька (селище Вишнівець як адміністративний центр громади та 25 сільських поселень).
- Шумська громада (м. Шумськ як адміністративний центр громади і 43 сільські поселення);
- Великодедеркальська громада (13 сіл);
- Лановецька громада (м. Ланівці як адміністративний центр громади та 40 сіл);
- Борсуківська громада (адміністративний центр – с. Борсуки та 10 сільських поселень).

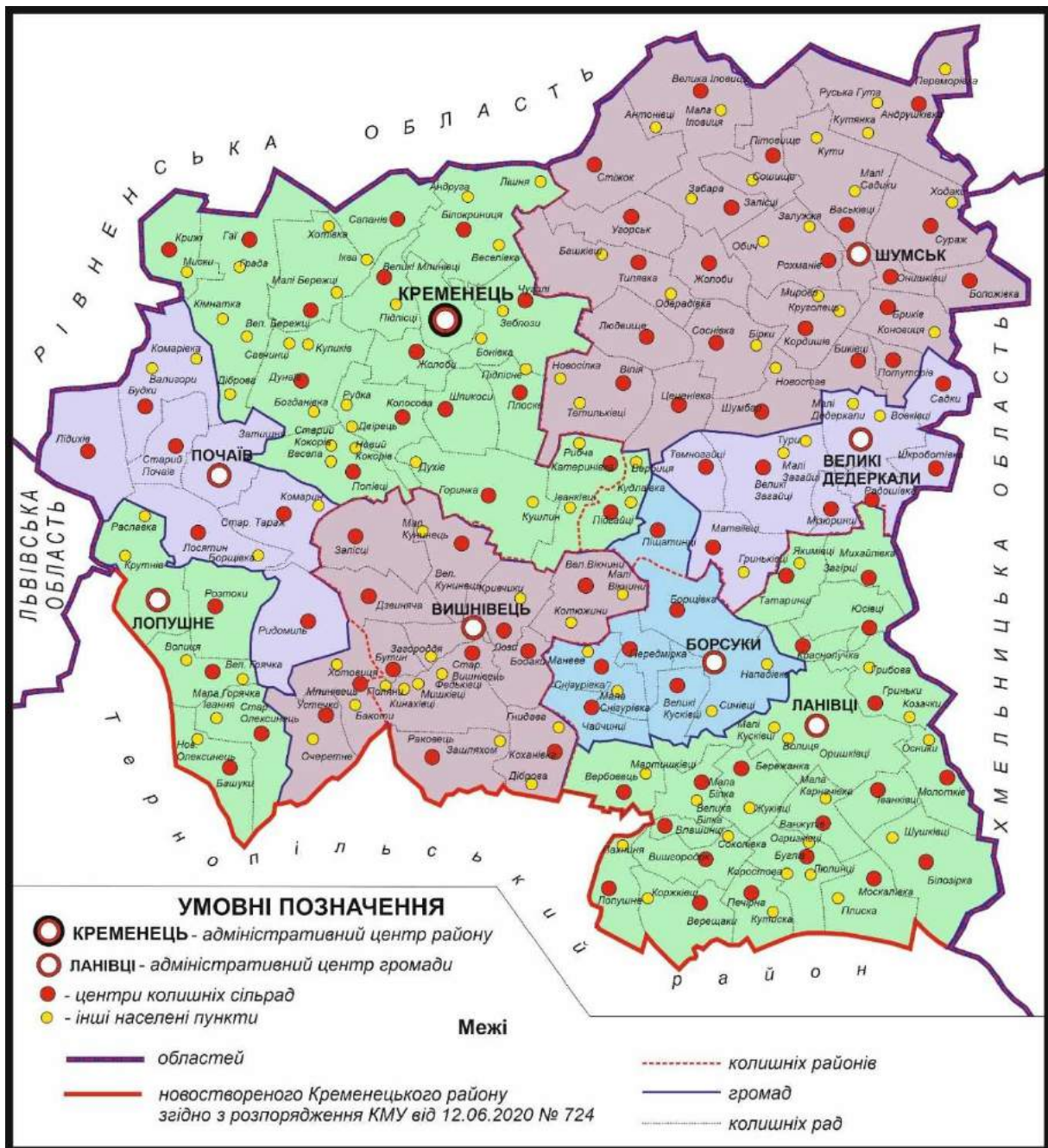

Рис. 3.11. Адміністративно-територіальний поділ Кременецького району [80]

З восьми новоутворених ТГ Кременецького району чотири є міськими (Шумська, Кременецька, Лановецька, Почаївська), одна селищна (Вишнівецька), три сільські (Великодедеркальська, Борсуківська, Лопушненська) (рис. 3.11, 3.12) [19; 25].

Проаналізуємо кількість поселень і кількість рад, що об'єдналися у складі громад Кременецького району та позиціонуємо кожену громаду за цими показниками (табл. 3.6).

Склад ТГ Кременецького району за типом та людністю поселень, 2020 р. [25; 80]

Назва ТГ	Тип	Кількість рад, що об'єдналися	Кількість міст	Кількість селищ	Кількість сіл
Борсуківська	сільська	7	0	0	11
Великодедеркальська	сільська	8	0	0	13
Вишнівецька	селищна	13	0	1	27
Лановецька	міська	20	1	0	40
Лопушненська	сільська	5	0	0	11
Шумська	міська	23	1	0	43
Кременецька	міська	17	1	0	43
Почаївська	міська	7	1	0	11

Просторові відміни щільності населення та людності поселень Кременецького району у розрізі ТГ відображає картосхема (рис. 3.12). Учитель ознайомлює з картографічним способом зображення аналізованих показників. Зокрема, структурними значками показано людність, картодіаграмою – щільність населення громад.

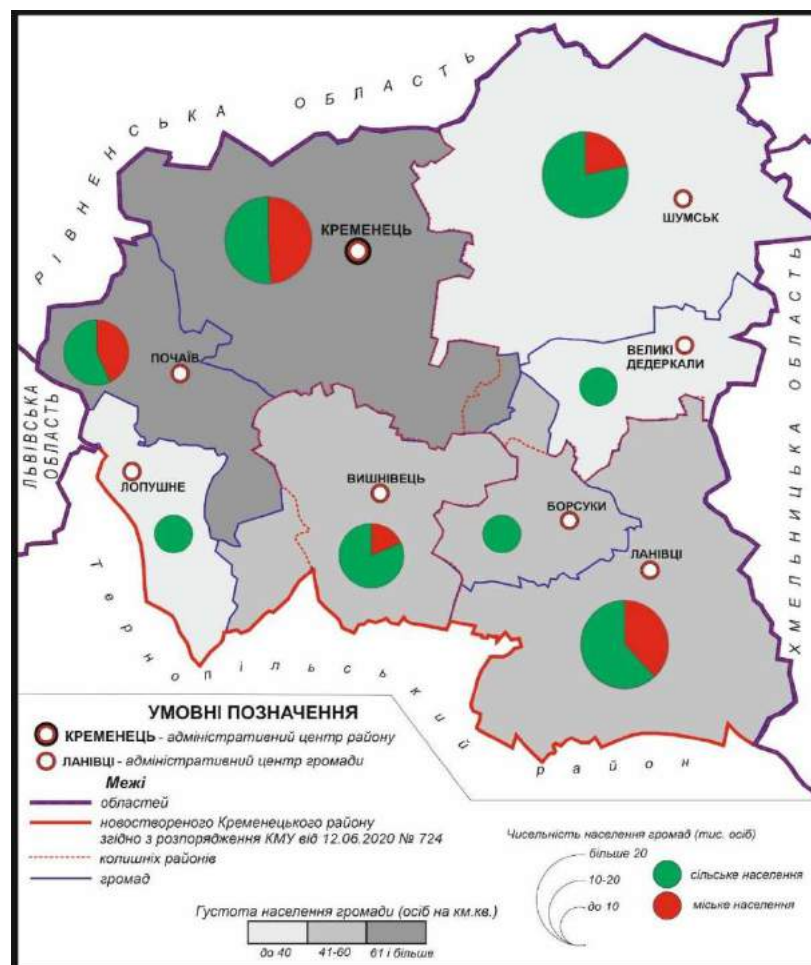

Рис. 3.12. Розселення Кременецького району в розрізі ТГ [80]

Кременецький район є північною вершиною опорного каркасу розселення Тернопільської області. На формування системи розселення району вплинули магістральні шляхи сполучення, що проходять у південному напрямку до Тернополя, а також регіональні та місцеві шляхи сполучення, що з'єднують центри громад і формують північні дуги обласного каркасу розселення (рис. 3.13).

Рис. 3.13. Транспортна мережа Кременецького району [80]

Враховуючи особливості транспортної мережі Кременецького району можна стверджувати, що опорний каркас розселення є багатоядерним, позаяк більшість центрів громад, окрім Лопушного, розміщена на перетині багатьох автошляхів. Транспортними вузлами районного значення є Кременець, Шумськ і Ланівці.

Кременець, Шумськ, Ланівці, Вишнівець є територіальними ядрами притягання населення, що засвідчує порівняльний аналіз розміщення шляхів сполучення, людності поселень та щільності населення (рис. 3.14). Найбільша концентрація поселень і населення спостерігається поблизу Кременця.

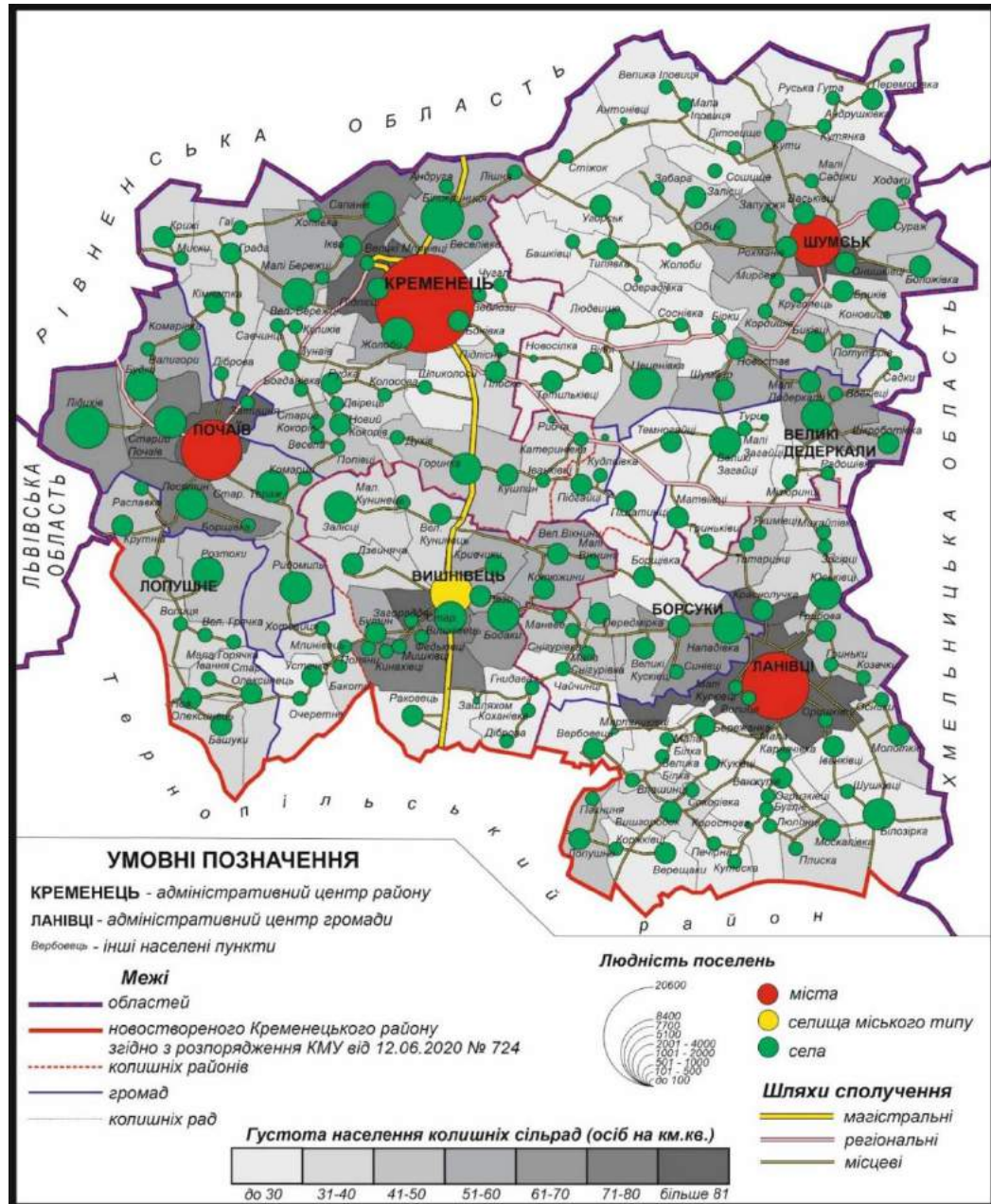

Рис. 3.14. Розселення Кременецького району в розрізі колишніх рад [80]

Позаяк важливою передумовою здійснення АТР було поліпшення транспортної доступності до адміністративних центрів, важливим показником, який сприяє соціально-економічному розвитку адміністративних одиниць є коефіцієнт транспортної доступності (рис. 3.15).

За коефіцієнтом транспортної доступності виділено 5 груп адміністративних центрів: найбільш вигідне (Кременець, Вишнівець), більш вигідне (Почаїв, Великі Дедеркали), вигідне (Борсуки), менш вигідне (Ланівці, Шумськ), найменш вигідне (Лопушне).

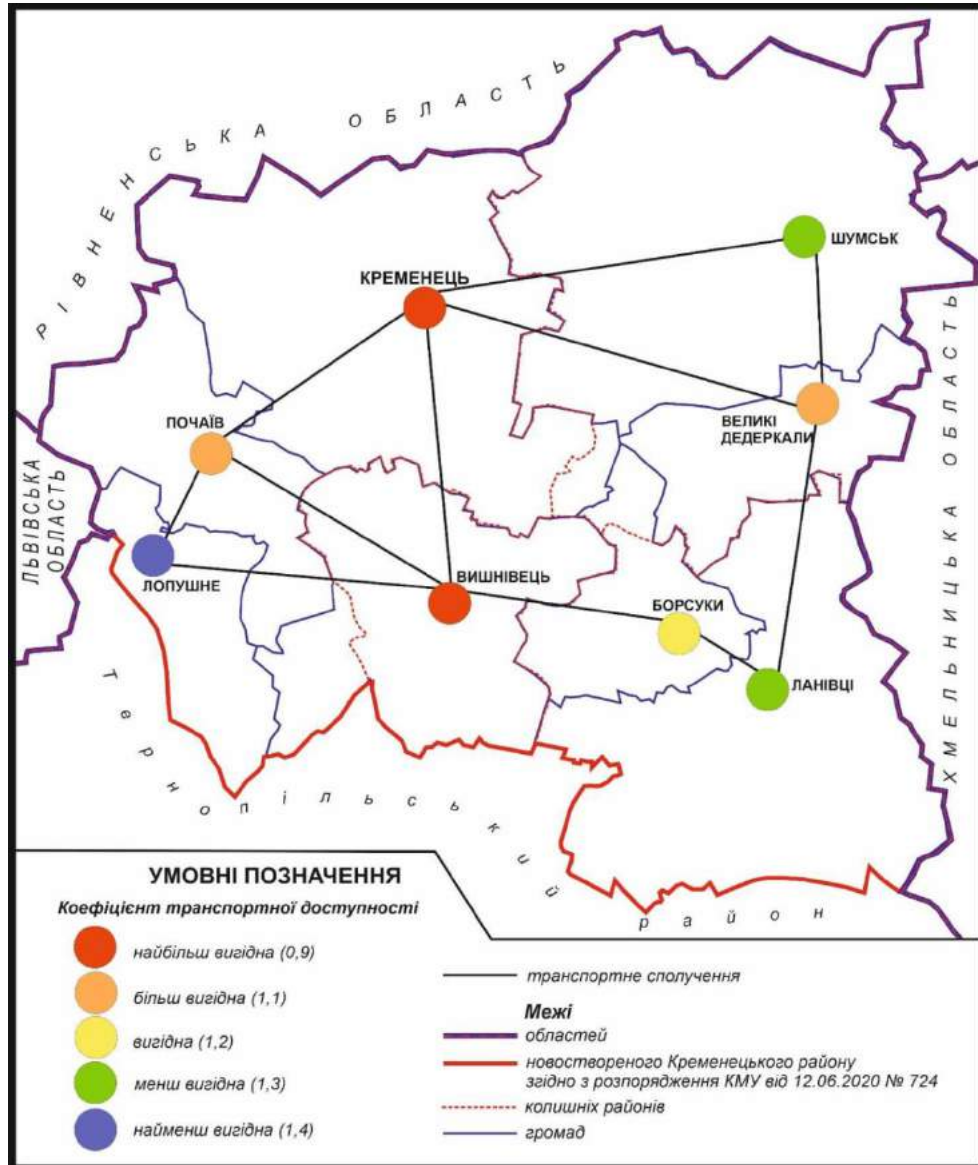

Рис. 3.15. Транспортна доступність між центрами громад Кременецького району [80]

Коефіцієнт транспортної доступності має найбільше значення для центру адміністративного району, адже тут найбільше можливостей для надання адміністративних та соціальних послуг. У цьому відношенні Кременець як центр адміністративного району відповідає належним вимогам (рис. 3.16).

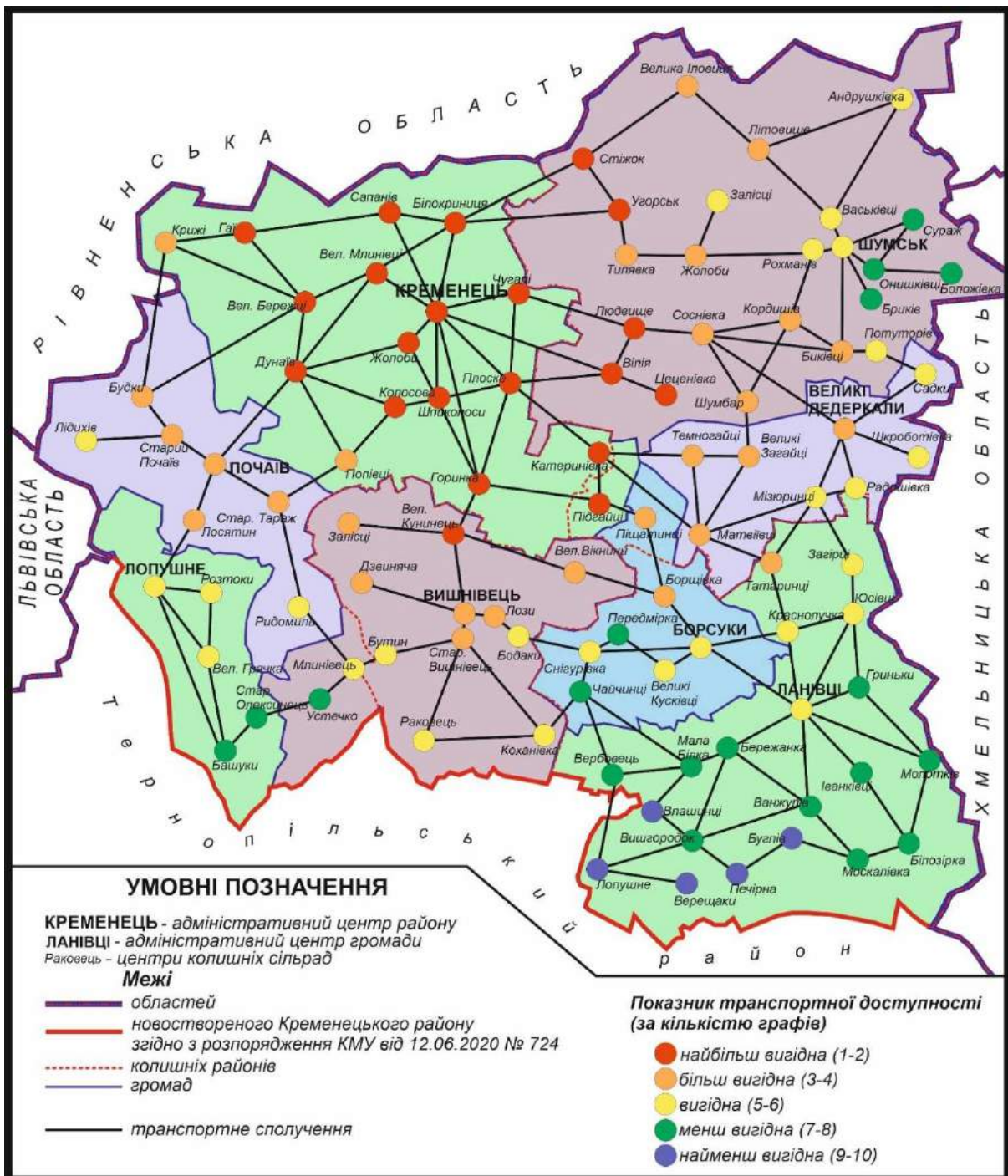

Рис. 3.16. Транспортна доступність м. Кременця до інших поселень району[80]

Загальний висновок. Реформа децентралізації переформатувала систему розселення Тернопільської області.

Межі новоутворених ТГ переважно проходили межею колишніх районів. Вони утворювалися через поділ цих районів з відходженням більшої частини в підпорядкування міста – колишнього районного центру, більшого за людністю і соціально-економічним потенціалом.

Найбільшими за площею і людністю є Кременецька, Шумська, Лановецька, середніми – Почаївська і Вишнівецька, найменшими – Великодедеркальська, Борсуківська і Лопушненська ТГ.

Міське населення наявне в усіх ТГ, окрім Великодедеркальської, Борсуківської та Лопушнянської. Найвищу частку міського населення, а відповідно найвищий рівень урбанізації має Кременецька ТГ.

Найбільшу щільність населення мають Кременецька та Почаївська, середню – Лановецька, Вишнівецька та Борсуківська, найменшу – Шумська, Великодедеркальська та Лопушнянська ТГ.

Опорний каркас розселення Кременецького району щодо транспортних шляхів, центрів громад є багатоядерний. Що підтверджує накладання транспортної мережі на картосхему людності поселень та щільності населення в межах колишніх рад.

Найвищий показник транспортної доступності мають м. Кременець та с. Вишнівець, через які проходить центральна магістраль в напрямку на Тернопіль, менш вигідну – м. Шумськ та м. Ланівці та найменш вигідну – с. Лопушне.

Унаслідок суспільно-географічного дослідження адміністративно-територіального реформування Кременецького району можна виявити як позитивні, так і негативні аспекти процесу децентралізації. Позаяк головна мета АТР полягає у підвищенні ефективності управління та забезпеченні високого рівня розвитку та функціонування соціально-економічного механізму на усіх просторових рівнях.

Отже, замість колишніх 17 районів, тепер утворено Кременецький, Тернопільський і Чортківський. В Інтернет-мережі (сайт «Децентралізація») віднаходимо інформацію про новоутворені райони та кількість ТГ у них. Ознайомимось коротко з кількістю ТГ у районах.

IV. Закріплення знань про сучасний АТУ України.

Завдання: Коротке опитування «Знайди зайве у логічному ланцюжку»:

1. Тернопільська область, Луцька область, Хмельницька область.

2. Луганська область, Донецька область, Львівська область.
3. Кременецький район, Бережанський район, Тернопільський район.

V. Домашнє завдання: Опрацювати матеріал з підручника, підготувати проєкт з теми «Децентралізація в обраному районі Тернопільської області», підготуватися до самостійної роботи з вивченої теми.

ВИСНОВКИ

Вивчення теми «Адміністративно-територіальний устрій України» в шкільній географії базується на системному розумінні адміністративного устрою як поділу території держави з метою побудови органів державної влади і управління на місцях.

Розуміння адміністративно-територіального устрою України як динамічного явища зумовлює виокремлення таких етапів його реформування: до XIV ст. (землі-князівства, удільні князівства, угорські комітати, візантійська провінція Херсонес); 1434–1772 (литовсько-руський адміністративний поділ, воєводства в складі Речі Посполитої); 1568–1812 (османські еялети); 1625–1781 (полково-сотенний устрій Війська Запорозького); 1708–1923 (губернський устрій в межах Російської імперії); 1772–1918 (повіти і комітати в межах Австрії та Австро-Угорської імперії), 1918 (поділ УНР на землі), 1919–1939 (воєводства у складі II Речі Посполитої, автономний край Підкарпатська Русь, жудеці у складі Румунії), 1923–1930 (поділ УСРР на губернії (1923–1925) та округи (1923–1930)), 1924–1940 (Молдавська АСРР), 1932 (поділ України на області), 1939 (утворення Львівської, Волинської, Ровенської, Івано-Франківської, Тернопільської областей), 1940 (утворення Чернівецької області), 1964 (утворення Кримської області), 1991 (утворення АР Крим), 2014 (початок реформи децентралізації та утворення об'єднаних територіальних громад), 17 липня 2020 року (Постанова Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів»). Формування адміністративно-територіального устрою України відбувалося водночас із територіальним розвитком держави.

Об'єктом магістерського дослідження обрано Тернопільську область, сучасна територія якої впродовж історичного часу перебувала у складі багатьох держав і зберігає історичну спадщину чужоземного адміністративного поділу. Загалом однорідність природних і соціально-економічних особливостей досліджуваної території ускладнює її адміністративний поділ на окремі адміністративні одиниці. За результатами адміністративної реформи 2015–2020 рр. у Тернопільській області нараховується 55 ТГ і лише 3 адміністративні райони.

У шкільному курсі географії для висвітлення теми адміністративного устрою України, як і окремих її регіонів, важливою є таблична і картографічна візуалізація кількісних і якісних параметрів адміністративно-територіальних одиниць (поселення, сільські / селищні / міські ради, територіальні громади, адміністративні райони, адміністративні області) станом на різні дати.

З метою актуалізації вивчення теми «Адміністративно-територіальний устрій України» об'єктом поглибленого аналізу обрано Кременецький район Тернопільської області, утворений на базі колишніх Кременецького, Лановецького, Шумського, а також північної частини Збаразького району. Кременецький район розміщений у північній частині області, межуючи з Львівською, Рівненською та Хмельницькою областями. Площа району та кількість населення загалом відповідає загальноукраїнським показникам новоутворених адміністративних районів. Компактність території адміністративного району сприяє ефективному функціонуванню.

Основою формування Кременецького району є автотранспортна магістраль Дубно – Кременець – Тернопіль – Заліщики – Чернівці (частина Європейського автомобільного маршруту E85), яка перетинає район з півночі на південь, а також система автодоріг регіонального і місцевого значення.

З метою поліпшення надання адміністративних послуг, скорочення адміністративних витрат у Кременецькому районі утворено вісім територіальних громад: чотири міські (Кременецька, Шумська, Почаївська, Лановецька), одна селищна (Вишнівецька), три сільські (Борсуківська, Великодедеркальська, Лопушненська). За аналізованими показниками відзначимо нерівномірний просто-ровий розвиток. Наприклад, у найменшій за площею Лопушненській ТГ проживає лише 5,2 тис. осіб; щільність населення у великій за площею і переважанням сільського населення Шумській міській ТГ щільність населення становить лише 39 осіб/км². Зазначене підтверджує, що реформування первинного рівня адміністративного поділу потребує подальшої оптимізації.

Вивчення теми «Адміністративно-територіальний устрій України» в середній школі забезпечує набуття учнями вмінь працювати з конкретним ста-

тистичним матеріалом та картографічним джерелами. Наприклад, за допомогою карти можна визначати транспортну доступність окремих поселень до адміністративних центрів, що вияснює переваги і недоліки географічного положення поселень щодо інших в системі розселення на локальному рівні. Накладаючи схему транспортної і поселенської мереж можна виявити ядра соціально-економічного розвитку території (в Кременецькому районі – це Кременець, Шумськ, Ланівці, Вишнівець).

Вивчення «Адміністративно-територіальний устрій України» в середній школі розвиває проєктні здібності учнів. Як приклад, можна запропонувати розробити проєкт удосконалення чинного адміністративного поділу низового рівня через зміну меж територіальних громад, які утворювалися через об'єднання сільських рад, а не окремих поселень.

Програмовий матеріал досліджуваної теми сприяє патріотичному вихованню учнів. наприклад, важливо наголосити потребу остаточного завершення процесів декомунізації, десовєтизації назв АТО, як-от Дніпропетровська та Кіровоградська області.

Засвоєнню учнями теми «Адміністративно-територіальний устрій України» сприятиме організації таких комбінованих уроків, наприклад, географія та історія; географія, історія, українська мова і література.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративно-територіальний устрій України. Всеукраїнська школа онлайн. Географія. 8 клас. URL: https://lms.e-school.net.ua/assets/courseware/v1/d0e68234164517f117e731558113c942/asset-v1:UIED+Geography-8th-grade+2020+type@asset+block/2022_.pdf (дата звернення: 14.09.2023).
2. Адміністративно-територіальний устрій України: динаміка змін : 2015–2020. Інтерактивний картографічний застосунок, що показує динаміку об'єднання громад. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/13488> (дата звернення: 02.10.2023).
3. Адміністративно-територіальний устрій України: методологічні основи та практика реформування : монографія / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»; наук. ред. В. С. Кравців. – Львів, 2016. – 264 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).
4. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія. Сучасність. Перспективи [Текст] : [монографія] / Авт. кол.: Куйбіда В. С., Павленко В. П., Яцюк В. А., Матвіїшин О. Я., Ткачук А. Ф., Негода В. А., Карпінський Ю. О., Пухтинський М. О., Ганущак Ю. І., Бабич О. М., Лебединська О. Ю., Матійчик Т. М., Кравець Т. А.; Секретаріат Кабінету Міністрів України. – Київ : [Геопринт], 2009. – 618 с.
5. Адміністративно-територіальний устрій України [Текст] : довідник / авт.-упоряд. А. І. Жежера [та ін.] ; Державне підприємство «Державний картографо-геодезичний фонд України» ДП «Укркартгеофонд». – Київ : [б.в.], 2005. – 798 с.
6. Атлас вчителя / В. В. Молочко, Ж. Є. Бонк, І. Л. Дрогушевська та ін. – Київ : ДНВП «Картографія», 2010.
7. Атлас нового адміністративно-територіального устрою України. URL: <https://kaylask.lviv.ua/onovlenij-atlas-atu-ukraini/#page-content> (дата звернення: 02.10.2023).

8. *Барановський М. О.* Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України : монографія / М. О. Барановський – Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2009. – 396 с.
9. *Бойко В. М.* Географія : підручник для 8 класу; 2-ге вид., перероб./ В. М. Бойко , І. Л. Дітчук, Л. Б. Заставецька. – Ірпінь : Перун, 2021. – 288 с.
10. *Безуглий В. В.* Географія (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. заг. серед. освіти / В. В. Безуглий, Г. О. Лисичарова. – Київ : Генеза, 2019. – 176 с.
11. *Верменич Я. В.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування [Текст] : у 2 ч. / Я. В. Верменич; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Центр теоретико-метод. проблем історичної регіоналістики, 2009 . – Ч. 1. – Київ : [б.в.], 2009. – 364 с.
12. *Верменич Я. В.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування [Текст] : у 2 ч.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Центр теоретико-метод. проблем історичної регіоналістики, 2009 . – Ч. 2. – Київ : [б.в.], 2009. – 370 с.
13. *Вівсяна І.* Обґрунтування реформи адміністративно-територіального устрою України з позицій історичної географії // Наукові записки. Вип. 13. Серія: Історичні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – С. 43–52. URL: <http://dspace.kspu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/1126/1/97.pdf> (дата звернення: 14.09.2023).
14. *Влах М.* Вербальна мова суспільної географії: становлення і розвиток : монографія. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. – 488 с.
15. *Влах М.* Теорія і методологія географічної науки : навч. посіб. / М. Влах, Л. Котик. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. – 344 с.
16. Всеосвіта: Використання інноваційних технологій на уроках географії. URL: <https://vseosvita.ua/library/vikoristanna-innovacijnih-tehnologij-na-urokah-geografii-19584.html> (дата звернення: 02.10.2023).
17. Географія Тернопільської області : монографія : в 2-х т. Т. 1. Природні умови та ресурси : 2-е вид., перероблене і доповнене. – Тернопіль :

ТНПУ ім. В. Гнатюка; Осадца Ю. В., 2020. – 520 с. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/23605>.

18. Географія Тернопільської області : монографія : в 2-х т. Т. 2. Населення. Господарство : 2-е вид., перероблене і доповнене. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка; Осадца Ю. В., 2020. – 544 с. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/23616>.

19. Геопортал адміністративно-територіального устрою України. URL: <https://tu.minregion.gov.ua/ua/karta#map=6//49.43241258024851//30.520019531250004&&layer=8906587737484582-v:1|op:1//8894715282779406-v:1|op:1> (дата звернення: 03.10.2023).

20. *Гороль П. К.* Сучасні інформаційні засоби навчання / П. К. Гороль, Р. С. Гуревич, Л. Л. Коношевський, О. В. Шестопалюк. – Київ : Освіта України, 2007. – 536 с.

21. *Гільберг Т. Г.* Географія : підручник для 8 класу / Т. Г. Гільберг, Л. Б. Паламарчук, В. В. Совенко. – Київ : Грамота, 2021. – 272 с.

22. *Губань Р. В.* Становлення та розвиток адміністративно-територіального устрою України в ХХ ст на початку ХХІ століття (історико-правове дослідження) : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01. – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. ст Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2018. – 601 с.

23. *Гудзеляк І.* Географія населення: навч. посіб. / І. Гудзеляк. – [2-ге вид., перероб., доп.]. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2019. – 256 с. + 8 с. кол. іл.

24. Державний стандарт базової середньої освіти від 30.09.2020 р. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrayinska-shkola/derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti> (дата звернення: 12.09.2023).

25. Децентралізація: національний проект. URL: <https://decentralization.gov.ua> (дата звернення: 12.09.2023).

26. *Дмитренко К. А.* Звичайні форми роботи – новий підхід: розвиваємо ключові компетентності : метод. посіб. / К. А. Дмитренко, М. В. Коновалова, О. П. Семиволос, С. В. Бекетова. – Харків : ВГ «Основа», 2018. – 119 [1] с. : табл., схеми, рис. – (Серія «Нові формати освіти»).
27. *Дністрянський М. С.* Політична географія України : навч. посіб. / М. С. Дністрянський. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 348 с.
28. *Доценко А. І.* Адміністративно-територіальний устрій і розселення в Україні [Текст] / А. І. Доценко; НАН України, Рада по вивченню продукт. сил України. – Київ : РВПС України НАН України, 2003. – 76 с.
29. *Дуженко І.* Метод проектів як альтернатива класно-урочної системи / І. Дуженко // Географія та основи економіки в школі. – 2005. – № 3. – С. 25–27.
30. *Заставецька Л. Б.* Проблеми здійснення адміністративно-територіальної реформи в Україні / Л. Б. Заставецька // Матер. Всеукр. конф. з участю закордонних учених, присвяченої 70-річчю кафедри економічної і соціальної географії ЛНУ імені Івана Франка / [відп. ред. проф. О. І. Шаблій]. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. – С. 98–103.
31. *Заставецька Л. Б.* Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України : монографія / Л. Б. Заставецька. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 331 с.
32. *Заставецька О. В.* Географія Тернопільської області : навч. посібн. для учнів 8–9 класів / О. В. Заставецька, Б. І. Заставецький, Д. В. Ткач. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003 і наступні роки. – 144 с.
33. *Зелінська Н. С.* Механізм державного управління упорядкуванням адміністративно-територіального устрою на регіональному рівні (на прикладі південних областей України) : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Н. С. Зелінська; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Одес. регіон. ін-т держ. упр. — Одеса, 2010. — 20 с.
34. Інститут модернізації змісту освіти. URL: <http://www.imzo.gov.ua> (дата звернення: 17.10.2023).

35. *Касіяник І. П.* Методика навчання географії (теоретичний аспект) / І. П. Касіяник, В. З. Мисько. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута»», 2017. – 214 с. URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/1817/Kasiianyk-I.P.-Mysko-V.Z.-Metodyka-navchannia-geohrafii-%28teoretychnyi-aspekt%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 17.10.2023).
36. Ключові компетентності для навчання протягом життя. URL: <http://dlse.multycourse.com.ua/ua/page/15/53> (дата звернення: 17.10.2023).
37. *Коберник С. Г.* Методика навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах : навч. посіб. / С. Г. Коберник, Р. Р. Коваленко, О. Я. Скуратович; за ред. С. Г. Коберника. – Київ, 2005. – 319 с.
38. *Коберник С. Г., Коваленко Р. Р.* Географія : підручник для 8 класу / С. Г. Коберник, Р. Р. Коваленко. – Київ : Літера ЛТД, 2021. – 295 с.
39. Конституція України. Документ 254к/96-ВР, чинний, редакція від 01.01.2020, підстава 27-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 21.11.2023).
40. *Куца О. С.* Використання інтерактивних форм і методів навчання на уроках географії / О. С. Куца // Wiadomości o postępie naukowym i rzeczywistych badaniach naukowych współczesności : kolekcja prac naukowych «ΛΟΓΟΣ» z materiałami Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji (17 czerwca 2019 r., Kraków, Polska). – Kraków : OP «Europejska platforma naukowa», 2019. – Т 6. – С. 25–26. URL: <https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/-Elektronnyu-zbirnyk-Tom-6-4.pdf> (дата звернення: 17.11.2023).
41. *Кучабський О. Г.* Адміністративно-територіальна організація України: теорія, методологія, механізми становлення : монографія / О. Г. Кучабський. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – 316 с.
42. *Лаврук М. М.* Загальна методика навчання географії: практичні роботи та індивідуальні дослідження студентів : навч. посіб.; переробл. і доповн. / М. М. Лаврук. – Львів, 2022. – 136 с. URL:

<https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/12/Lavruk-Zahalna-metod-navchannia-heohrafii-2022-book.pdf> (дата звернення: 17.11.2023).

43. Методичний портал для вчителів. URL: <http://metodportal.net> (дата звернення: 18.11.2023).

44. Методичні рекомендації з географії / Міністерство освіти і науки України, 2017. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/geografiya-6-9-14.07.2017.pdf> (дата звернення: 14.11.2023).

45. Міністерство освіти і науки України. URL: <http://mon.gov.ua> (дата звернення: 12.11.2023).

46. Місцеве самоврядування в Україні: сучасний стан та основні напрями модернізації: наукова доповідь / за заг. ред. проф. Ю. В. Ковбасюка. – Київ : Нац. акад. держ. управ. при Президентові України, 2014. – 128 с.

47. Навчальні програми, підручники, навчально-методичні посібники, рекомендовані МОН. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programipidruchniki-ta-navchalno-metodichni-posibniki-rekomendovani-mon> (дата звернення: 01.12.2023).

48. Навчально-краєзнавчий атлас Тернопільської області. – Львів : ВНТЛ, 2000. – 24 с.

49. Національний атлас України. – [НАН України, Інститут географії, Державна служба геодезії, картографії та кадастру; голов. ред. Л. Г. Руденко ; голова ред. кол. Б. Є. Патон]. – Київ : ДНВП “Картографія”, 2007. – 435 с.

50. Олійник Я. Б. Формування спроможних територіальних громад в Україні: переваги, ризики, загрози / Я. Б. Олійник , П. О. Остапенко // УГЖ. – 2016. – № 4. – С. 37–44.

51. Освітній портал «Географіка (статті з методики навчання географії)». URL: <http://geografica.net.ua> (дата звернення: 09.10.2023).

52. Освітній портал «Географічний портал». URL: <http://geosite.com.ua> (дата звернення: 09.10.2023).

53. Освітній портал «Конспекти уроків географії. Серія «Мій конспект»». URL: <http://geoped.in.ua> (дата звернення: 12.09.2023).
54. Освітній портал «На урок». URL: <https://naurok.com.ua> (дата звернення: 11.09.2023).
55. Освітній портал «Освіта.UA». URL: <http://osvita.ua> (дата звернення: 12.09.2023).
56. Освітній портал «Освіта в Україні, освіта за кордоном». URL: <http://www.e-osvita.org> (дата звернення: 11.10.2023).
57. Освітній портал «Освіта в Україні». URL: <http://www.ednu.kiev.ua> (дата звернення: 11.10.2023).
58. Освітній портал «Персональний сайт вчителя географії. Готуйся серйозно до географії». URL: <https://geografiamozil2.jimdofree.com> (дата звернення: 08.10.2023).
59. Офіційний сайт Інституту трансформації суспільства. URL: <http://ist.ospua.info/material.php?pokaz=2117> (дата звернення: 19.11.2023).
60. *Пестушко В. Ю.* Географія : підручник для 8 класу; 2-ге вид., перероб. / В. Ю. Пестушко, Г. Ш. Уварова, А. І. Довгань. – Київ : Генеза, 2021. – 254 с.
61. Портал об'єднаних громад України – Gromada.info. URL: <https://gromada.info> (дата звернення: 04.12.2023).
62. Про державний кордон України : Закон України від 4.11.1991 р. № 1777-XII. Дата оновлення: 05.08.2021. URL: <https://land.gov.ua/info/zakon-ukrainy-vid-4-lystopada-1991-roku-1777-khii-pro-derzhavnyi-kordon-ukrainy> (дата звернення: 12.10.2023).
63. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 5.02.2015 р. № 157-VIII. Дата оновлення: 14.05.2020. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19> (дата звернення: 1.11.2023).
64. Про засади державної регіональної політики : Закон України від 05.02.2015 р. № 156-VIII. Дата оновлення: 21.07.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text> (дата звернення: 12.10.2023).

65. Про затвердження «Методики формування спроможних територіальних громад». Постанова Кабінету Міністрів України від 8.04.2015 р. № 214. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.10.2023).

66. Про затвердження «Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки». Постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 р. № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 02.12.2023).

67. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. Дата оновлення: 03.08.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text> (дата звернення: 01.11.2023).

68. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Дата оновлення: 02.07.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 01.12.2023).

69. Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України : Закон України від 28.07.2023 р. № 8263. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/239566.html> (дата звернення: 01.12.2023).

70. Про співробітництво територіальних громад : Закон України від 17.06.2014 р. № 1508-VII. Дата оновлення: 04.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text> (дата звернення: 22.11.2023).

71. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» : Указ Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10> (дата звернення: 19.11.2023).

72. Про утворення та ліквідацію районів : Постанова Верховної Ради України від 17.07.2020 р. № 807-IX. Дата оновлення: 07.09.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text> (дата звернення: 19.11.2023).

73. Реформа децентралізації : Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/>

reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi (дата звернення: 29.11.2023).

74. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 червня 2020 р. № 707-729-р. «Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій громад». Дата оновлення: 12.06.2020. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-viznachennya-administrativnih-a707-729r> (дата звернення: 20.11.2023).

75. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 січня 2019 року № 77-р «Про затвердження плану заходів з реалізації нового етапу реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на 2019–2021 роки». Дата оновлення: 09.06.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/77-2019-%D1%80#Text> (дата звернення: 20.11.2023).

76. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text> (дата звернення: 20.11.2023).

77. *Романюк Є. В.* Адміністративно-територіальний устрій України: сучасний стан, історія, недоліки / Є. В. Романюк. – Старобільськ, 2015. URL: <https://naurok.com.ua/administrativno-teritorialniy-ustriy-ukra-ni-suchasniy-stan-istoriya-nedoliki-21031.html> (дата звернення: 16.10.2023).

78. *Рудакевич І.* Геопросторові аспекти фінансової спроможності територіальних громад Тернопільської області / І. Рудакевич // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія. – 2023. – Т. 54. – № 1. – С. 68–78. URL: <http://nzg.tnpu.edu.ua/issue/view/16916>. DOI: <https://doi.org/10.25128/2519-4577.23.1.8> (дата звернення: 07.10.2023).

79. *Савчук І. Г.* Словник суспільної географії / І. Г. Савчук. URL: <https://geohub.org.ua/geography> (дата звернення: 22.11.2023).

80. *Салій М.* Кременецька районна система розселення та особливості її трансформації в умовах децентралізації / М. Салій // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гна-

тюка. Серія: географія. – 2023. – Т. 54. – № 1. – С. 95–108. DOI: <https://doi.org/10.25128/2519-4577.23.1.10>. URL: <http://nzg.tnpu.edu.ua/article/view/284236> (дата звернення: 23.11.2023).

81. *Самойленко В. М.* Дидактика географії : монографія (електронна версія) / В. М. Самойленко, О. М. Топузов, Л. П. Вішнікіна, І. О. Діброва. – Київ : Ніка-Центр, 2013. – 570 с. – CD (40 Мб). URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/7391> (дата звернення: 23.11.2023).

82. *Самойленко В. М.* Навчання географії : понятійно-термінологічний словник [з грифом МОН України] / В. М. Самойленко, Я. Б. Олійник, Л. П. Вішнікіна, І. О. Діброва. – Київ : Ніка-Центр, 2014. – 352 с.

83. *Склярська О.* Функціонування спроможних територіальних громад України: суспільно-географічні аспекти / О. Склярська // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Географія. – Тернопіль : Тайп, 2022. – Вип. 2 (53). – С. 69–75.

84. *Солотвінський М. Р.* Про викладання географії в школі / М. Р. Солотвінський. URL: http://myhailo-solotvinskyi.sumy.sch.in.ua/povini_krayeznavstva/id/111 (дата звернення: 03.12.2023).

85. *Солотвінський М. Р.* Роль ІКТ у навчально-виховному процесі / М. Р. Солотвінський. URL: http://myhailo-solotvinskyi.sumy.sch.in.ua/shkola_zhittya_chereh_zhittya (дата звернення: 03.12.2023).

86. Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (дата звернення: 21.11.2023).

87. Сучасні шкільні технології. Ч. 2 / упоряд. І. Рожнятовська, В. Зоц. – Київ : Ред. загальнопед. газ., 2016. – 128 с. – (Б-ка «Шкільного світу»).

88. Територіальна реформа: вчора, сьогодні, завтра / за ред. А. Ткачука. – Київ : Ін-т громадян. суспільства, 2007. – 116 с.

89. Територіальні громади в умовах децентралізації: ризики та механізми розвитку : монографія / за ред. Кравціва В. С., Сторонянської І. З. –

Львів : ДУ «Ін-т регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», 2020. – 531 с. – (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).

90. *Ткачук М. М.* Конспект уроку «Адміністративно-територіальний устрій» / М. М. Ткачук. URL: <https://vseosvita.ua/library/konspekt-uroku-administrativno-teritorialnij-ustrij-166410.html> (дата звернення: 17.11.2023).

91. *Ткачук П. М.* Адміністративно-територіальний устрій сільського району [Текст] : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ткачук Павло Миколайович ; Нац. юр. акад. України ім. Я. Мудрого. – Харків, 1999. – 20 с.

92. *Топузов О. М.* Загальна методика навчання географії : підручник [з грифом МОН України] / О. М. Топузов , В. М. Самойленко , Л. П. Вішнікіна. – Київ : ДНВП «Картографія», 2012. – 512 с.

93. *Топчієв О. Г.* Основи суспільної географії : підручник / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2009. – 544 с.

94. Урок географії. Від класики – до сучасних технологій / за ред. Корнєєва В. П. – Харків : ВГ «Основа», 2006. – 176 с. (Б-ка журналу «Географія». Вип. 6 (30)).

95. Формування об'єднаних територіальних громад: стан, проблемні питання та шляхи їх вирішення / Національний інститут стратегічних досліджень. – URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-07/terutor_gromad-8bead.pdf (дата звернення: 04.11.2023).

96. Формування території України. URL: Формування території України – YouTube (дата звернення: 05.11.2023).

97. *Шаблій О. І.* Основи загальної суспільної географії : підручник / О. І. Шаблій. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.

98. *Яценко В. О.* Класифікація територіальних громад як групових систем розселення за територіальними особливостями формування та розвитку. 2017.

99. *Яцковський С.* Закон про децентралізацію реформує класифікацію населених пунктів та впливає на освітню субвенцію? URL: <https://decentralization.gov.ua/news/17544> (дата звернення: 01.12.2023).